

אחרית דבר

מחיקתה של פלסטין העות'מאנית*

נלחמתי באנגלים בגליפולי למען מולדת עות'מאנית
שכבר אינה קיימת, ואף על פי כן המשכתי לחיות על אותה
אדמה.

אונבאשי מוחמד עלי עוואד, קצין פלסטיני בצבא
העות'מאני מן הכפר ענבתא, שלחם בסואץ ובגליפולי

* הערת המערכת: אחרית הדבר תורגמה על ידי גיא הרלינג מן המהדורה האנגלית של הספר, תוך שינויים מסוימים בנוסח העברי שנעשו על דעת המחבר: Salim Tamari, *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*, University of California Press, 2015

יומני חיילים, ובמיוחד אלה שנכתבו במלחמת העולם הראשונה, הם תזכורת בלתי פוסקת לזוועות המלחמה. אוסף גדול של ספרי זיכרונות כאלה הגיע אלינו מצבאות בעלות הברית, ובמיוחד מחיילי בריטניה, צרפת, ארצות-הברית ואוסטרליה-ניו זילנד, וגם משורות הצבאות האוסטרליים והגרמניים שנלחמו עבור מעצמות המרכז.¹ החומרים שעומדים לרשותנו מן הצד העות'מאני דלים בהרבה, במיוחד מן הפרובינציות הסוריות. ספר זה, תרגום של יומן של חייל עות'מאני ששירת בירושלים במהלך המלחמה הגדולה, הוא לכן יוצא דופן בסוגה זו של ספרי זיכרונות ויומנים. דרך קריאת היומן הספר נוגע גם בשתי השפעות חשובות שהיו למלחמה הגדולה על האימפריה העות'מאנית. תחילה, הוא בוחן כיצד חוויית המלחמה שינתה את תודעתם ואת נסיבות חייהם של עמי המזרח הערבי (סוריה העות'מאנית) – שינוי שחלק מההיסטוריונים מתארים כראשית עלייתה של המודרניות הערבית. שנית, הוא סוקר את הסוגיה שפאליה ריפקי, הפובליציסט והמודרניסט העות'מאני כינה – בדיעבד – "הבעיה הטורקית" בסוריה: כלומר, העובדה שהרפורמה החוקתית העות'מאנית לא הצליחה לייצר מרחב רב-אתני שבו "סוריה הגדולה" (לרבות הפרובינציות העות'מאניות שבשטחן נכללה פלסטין) תהפוך

¹ למבחר נאה של יומני חיילים ממלחמת העולם הראשונה, ראו Edward Lengel's, "In the Trenches: The Soldier's Experience in World War I", במקורות עיתמאניים, ראו Altay Atli, "Turkey in the First World War". (אוחזר ב- <http://www.turkeywar.com/campaigns/palestine1.html>) (25.10.2018). באתר זה מדור נרחב המוקדש לפלסטין.

לחלק בלתי נפרד מהאימפריה. נקודת הזמן הקריטית עבור שתי התמורות הללו הייתה אותה תקופה קצרה אך קריטית של שש שנים, בין המהפכה החוקתית של 1908, שנשאה בחובה תקווה למדינה הייצוגית והרב-אתנית, לבין קריסתה של התקווה הזו תחת שלטון הרודנות של ג'מאל פאשא במהלך מלחמת העולם הראשונה. האירועים המתוארים ביומן מתרחשים אמנם בעיקר בעיר ירושלים וממחישים את השפעתה של המלחמה על האוכלוסייה העירונית, אך הייתה להם השפעה ניכרת גם על האזור בכללותו. ירושלים, יש לזכור, הייתה מרכזה המנהלתי והפוליטי של פרובינציה עות'מאנית, המותצ'רפליק אלקודס אלשריף,² שהשתרעה על פני יותר ממחצית שטחה של פלסטין בימי המנדט. האש'רף שלה ויתר הנכבדים היו אליטה רבת-חשיבות ובעלת השפעה גדולה על המדיניות העות'מאנית לא רק בפרו, בחברון וביתר מרכזי המחוזות, אלא גם באיסטנבול.³ המצוקה האיומה שפקדה את העיר במהלך המלחמה – מחסור במזון, מחלות, עוני וגירושים המוניים – הורגשה, במידה כזו או אחרת, בכל רחבי המחוז. העיר הייתה כור המצרף שבו נחוו לראשונה קריסתה של המערכת הנורמטיבית, ובעקבותיה גם ההתנתקות מעברו העות'מאני של האזור; שם פרצה המערבולת שסחפה עימה את הארץ כולה.

גיבור סיפורנו הוא אַחְסָאן חֶסֶן אלתוֹרְגֵ'מָאן (1893--1917), חייל פשוט במְנֹזֶל, מפקדת הצבא העות'מאני בירושלים. חייו היו קצרים ושגרתיים למדי – הוא שירת כפקיד במנזל ולתקופה קצרה גם כחייל רגלי בשכם ובחברון – אך תוכנותיו בנוגע להשפעתם של האירועים הצבאיים על הקשר שלו עם עירו ועם אומתו הן יחידות במינן. כוחם

² בתורכית: קודוס-יִי שריף מותצ'רפֶ'להי (Kudus-i, Serif Mutasarrafligi).

³ האשרף היו פרנסי העיר, שהתיימרו להיות צאצאיו הישירים של הנביא מוחמד.

של יומני מלחמה טמון בכך שהם חושפים את מרקם חיי היומיום, שבמשך שנים נקבר תחת הרטוריקה הפוליטית של השיח הלאומני, ובונים מחדש עולם שהוסתר לאחר מכן תחת מעטה ההשחרה שדבק בעבר העות'מאני – החיים בסמטאות הקהילתיות, השכונות שנמחקו, הדיונים הפוליטיים הלוהטים שהאפשרויות העולות מהם כבר אינן קיימות יותר, והקולות שלעיתים קרובות לא הופיעו בזיכרונות של האליטות, קולותיהם של הדמויות ברחוב: החיילים, הרוכלים, הפרוצות והנוודים. בשנתה השלישית של המלחמה, יומניהם של חיילים רגילים כאלה משדרים חיפוש נואש אחר נורמליות בחיי היומיום, נורמליות שהייתה מנת חלקם של תושבי פלסטין העות'מאנית לפני המלחמה, אך נדמה כי נשללה מאזרחיה במהלך מאה השנים הבאות.

המלחמה הגדולה הביאה עימה התנתקות קיצונית מן העבר העות'מאני בכל רחבי המזרח הערבי, לא רק מבחינת המשטר החוקתי הממוסד, אלא גם מבחינת מערכת הממשל, השלטון המקומי ופוליטיקת הזהויות. בשל מגיפת הארבה שפשתה באזור מצרים וסוריה הגדולה במהלך המלחמה, נחרתה שנת 1915 בזיכרונם העממי של הכפריים והעירוניים גם יחד כ"שנת הארבה". אפילו מקץ ארבעה דורות ממשיכה פלישת הארבה לעורר זיכרונות משולבים של אסונות טבע ושל חורבן מלחמתי מעשה ידי אדם. האירועים הללו מחקו ארבע מאות שנים של מורשת עות'מאנית עשירה ומורכבת, שבה הנראטיבים המלחמתיים העממיים והאידיאולוגיה הלאומית התמזגו אלה באלה. ההיסטוריה עברה תהליך פתאומי ומקביל של שכתוב אנטי-עות'מאני, הן בצד הטורקי (במסווה של מודרניזציה וייעול השליטה במדינה) והן בצד הערבי (במסגרת דברי הימים של ההיסטוריוגרפיה הלאומית). המחיקה החליפה ארבע מאות שנים של שלום יחסי ושל פעילות דינמית – הלא הן התקופה העות'מאנית – בתקופה שמכונה בשיח הערבי "ימי הטורקים": ארבע שנות עריצות אומללות, סמליהן הם

הרודנות הצבאית של אחמד ג'מאל פאשא בסוריה, הסֶפּוֹרְרָלִיק (הגיוס הכפוי) וההגליה), והעלאתם הקולקטיבית לגרדום של פטריוטים ערבים בכיכר אלבורג' בביירות, ב-15 באוגוסט 1916.

הספר עוסק בהשפעתה הגורפת והטרנספורמטיבית של המלחמה הגדולה. המלחמה הייתה גורפת בהשפעתה לא רק מבחינת האופן שבו היא עיצבה את הרגלי העבודה והחיים של החיילים, אלא גם בחותם שהותירה על חיי היומיום של האזרחים, כשיצרה אווירה של בהלה ופחד מתמשכים ושל אי-ודאות, ושיבשה דפוסי התנהגות יומיומיים. החרדה הזו באה לידי ביטוי לא פעם בדאגה מתמדת בענייני מזון, ביגוד וזמינותן של סחורות חיוניות כמו קרוסין וטבק, וגם בחשש מפני פעולות צבאיות שרירותיות (מעצרים, העברת אוכלוסיות וגיוס של מבוגרים יותר ככל שהתמשכה המלחמה). בתקופה זו אף נרשמו לראשונה צנזורה שיטתית על עיתונות ועל דואר פרטי.

שלא במנותק מתהליך זה, הייתה למלחמה השפעה מהפכנית גם על הנורמות החברתיות. בהיעדרם של הגברים הבוגרים ממשקי הבית – לאחר שגויסו או נספו בחזית – סבלו משפחות רבות מעוני קיצוני, מרעב וממחלות. אנשים נאלצו לנקוט בצעדים דרסטיים שחתרו תחת נורמות ההתנהגות המסורתיות. פשיטת יד, גניבה וזנות הפכו למראות יומיומיים ברחובות ירושלים. בסופו של דבר סייעה המלחמה להגדיר מחדש את אופייה של המדינה ואת יחסיה עם נתיניה. בפלסטין היוותה המלחמה קו פרשת מים אשר הפריד בין הארץ לבין המרחבים הסוריים, הביאה עימה את השלטון הקולוניאלי הבריטי, ויצרה גבולות חדשים, אזרחות חדשה, וצורות חדשות של תודעה לאומית. באופן מפתיע, למלחמה הייתה גם השפעה משחררת על החברה. היבט זה אינו זוכה לדיון הראוי לו בספרות המלחמה, שמעדיפה לשים דגש על ההרס, על אובדן צלם האנוש ועל שיבוש הנורמליות. אך מבחינות רבות, דווקא הברוטליזציה והחורבן – ובמיוחד שיבוש

הנורמליות – הם אלה שפתחו אופקים חברתיים חדשים. כך, למשל, התיאורטיקן הסוציאליסטי אנטון פאנקק טען כי מלחמת העולם הראשונה תרמה מכרעת לזניחת האשליות הלאומניות ופתחה אפשרויות למפגני סולידריות חברתית חוצת גבולות לאומיים.⁴ כבר לאחר מלחמת צרפת-פרוסיה ב-1870 הציע אנגלס ניתוח דומה באשר להשפעתה של "מלחמת כול בכול" עתידית שבה תצמח ציוויליזציה חדשה מתוך הברבריות.⁵ ובמקביל, בעקבות המעבר של גברים צעירים בהמוניהם מאזורים כפריים אל מחנות הצבא נוצרה רשת של מסגרות הכשרה עבור איכרים לשעבר, שאפשרו להם ללמוד קרוא וכתוב וכישורים בסיסיים ובכך הניחו את התשתית לתנועות ההמונים ולרפורמה הרדיקלית. בפלסטין ובפרובינציות הסוריות של המשטר העות'מאני, הייתה למלחמה השפעה הפוכה על הלאומנות ועל

John Gerber, "Anton Pannekoek and the Quest for an Emancipatory Socialism," *New Politics*, no. 5 (Summer 1988)

⁵ המלחמה האחרונה שנותרה לפרוסיה-גרמניה תהיה מלחמת עולם, ולא זו בלבד – מלחמת עולם אדירה ואלימה כפי שאיש לא העלה בדעתו עד כה. שמונה עד עשרה מיליון חיילים יסתערו אלה על אלה ויותר את אירופה עירום ועריה משל עבר עליה נחיל ארבה. זוועותיה של מלחמת שלושים השנים יידחסו לתוך שלוש או ארבע שנים ויתפרסו על פני היבשת כולה; רעב, מחלות, ברבריוזציה אוניברסלית, הן של הצבאות הלוחמים והן של העם, בעקבות מצוקה איומה; המערכת המלאכותית של מסחר, תעשייה ואשראי תתפורר לבלי שוב, ותוביל לפשיטת רגל כוללת; קריסתן של המדינות הישנות וחוכמתן הפוליטית המקובלת תהיה גדולה עד כדי כך שעשרות כתרי מלכות יתגלגלו בביבים ואיש לא יהיה בסביבה כדי להרימם; לא יהיה אפשר בשום אופן לחזות כיצד הכל יסתיים ומי יצא מן הקרב כשידו על העליונה. יש רק תוצאה אחת ברורה לחלוטין: ההתשה תהיה כוללת ומוחלטת, ועימה ייווצרו התנאים אשר יביאו בסופו של דבר לניצחוננו של מעמד הפועלים. זה מה שצפוי לקרות ברגע שהמדיניות השיטתית של תחרות הדדית תגיע לשיאה ותניב סוף-סוף את פירותיה הבלתי נמנעים." פרידריך אנגלס, כמצוטט אצל Gilbert Achcar, "Engels: Theorist of War, Theorist of Revolution", *International Socialism Journal*, no. 97: 38

הגבולות הלאומיים. היא פגיעה פגיעה מכרעת בהתקדמות לעבר מדינה רב-לאומית ורב-אתנית, והביאה לעלייה של אידיאולוגיות לאומניות צרות ומתבדלות ושל השתייכויות פרוכיניציאליות, שהחלו להתפתח בעיקר בפרובינציות האירופיות של האימפריה עוד לפני המלחמה. אך כמו באירופה, היא קירבה המוני אנשים אל קהילותיהם הלאומיות, ואפשרה את הרחבתם של מעגלי האוריינות, של מערכי התחבורה ושל רשתות החשמל בחברה העירונית – תהליך שיצא לדרך כבר בעקבות הרפורמות העות'מאניות אך הואץ כעת שבעתים. הימצאותם של מחנות צבאיים בקרבת הערים הגדולות האיצה חלק גדול מהשינויים הללו. ח'אלד פהמי בחן את קונפליקט המודרניות שהביא עימו צבאו של מוחמד עלי למצרים של המאה התשע-עשרה.⁶ תהליך זה של חיברות צבאי המוני הגיע לפלסטין רק כעבור עשרות שנים, במיוחד אחרי חוק הגיוס של 1914. פלחי האוכלוסייה הראשונים שחוו את השפעת הגיוס היו איכרים ומגויסים מעיירות קטנות. במזרח הערבי, כמו במצרים של המאה התשע-עשרה, עברה החברה המקומית תמורות ששינו את הנוף הכפרי והגדירו מחדש את יחסיו עם העיר. במחקרו הנרחב על אודות העולם התחתון של אלכסנדריה במלחמת העולם הראשונה, תחת הכותרת **הגברים של ריאה וספינה** בוחן צלאח עיסא את העולם שבראו גדודי העבודה – מעין כוח עבודה מגויס של איכרים שיצר הממשל הבריטי, מקבילה מדויקת של גדודי העבודה (טואביר אלעמלה; עאמְלָה טאבורלאן בתורכית) המתוארים ביומנו של אחסאן תורג'מאן משנות המלחמה בפלסטין.⁷

⁶ Khaled Fahmy, *All the Pasha's Men: Mehmed Ali, His Army, and the Making of Modern Egypt*, Cambridge Middle East Studies 8 (Cambridge: Cambridge University Press, 1997)

⁷ צלאח עיסא, **רנאל ריא וסכינה: סירה אג'תמאעיה וסיאסיה** (אלקאהרה: דאר אלחאמדי, 2002).

אותם גדודי עבודה היוו כלים חיוניים לבניית פרויקטים, והם נשלחו לסלול כבישים, להניח מסילות רכבת, ולהקים מחנות ומתקנים צבאיים. לחיי האומללות של האנשים שגויסו אליהם, שלא פעם נשלחו אל מותם אי שם באנטוליה, בגליפולי או במדבר סיני, היה גם צד מבורך שהמתיק את הגלולה: הם קיבלו מזון וקורת גג בחינם, ולפעמים אף זכו לעבור אל עריה הגדולות של האימפריה. לאותם אנשים לא הייתה כמעט כל ברירה אלא להתגייס לצבא. במקרים רבים, החלופה הייתה מוות מרעב. יתרה מכך, בשל הבידוד שיצרו החיים במחנות, פיתחו המגויסים מרחק ביקורתי מן האתיקה הנורמטיבית של קהילותיהם המקוריות כשעברו לשולי הערים הגדולות כמו אלכסנדריה וקהיר.

את פלסטין הפכה המלחמה לאתר בנייה אחד גדול. גדודי העבודה הסוריים והפלסטיניים גויסו בידי חיל ההנדסה הצבאית העות'מאני על מנת להאיץ את תהליך המודרניזציה של מערכות התקשורת והתחבורה.⁸ היבטים רבים של פלסטין המודרנית, שנהוג לייחס לשלטון הקולוניאלי הבריטי, פותחו כנראה ביוזמת העות'מאנים כבר בתקופה זו. ח'ליל טוטח ועומר צאלח ברגותי, שהיו הראשונים במאה החדשה לסקור את ההיסטוריה המודרנית של פלסטין (בספר שפורסם ב-1920), דנו בשינויים הגדולים שהביאה עימה הדחופות הטכנולוגית של המלחמה. בארות מים נחפרו בקידוח בכל רחבי הארץ וחוברו בצניורות אל המרכזים העירוניים הגדולים. מסילות ברזל חיברו בין צפון הארץ לבין החזית הדרומית; רשת קווי טלפון וטלגרף קישרו את הארץ עם העולם החיצון. משרדי דואר, שבתחילה היו חלק משירותיהם של המשרדים הקונסולריים של מדינות אירופה, אוחדו והוחלפו בשירותי הדואר העות'מאניים; כבישים הורחבו כדי לאפשר

⁸ Erik Jan Zürcher, "Ottoman Labour Battalions in World War I", Working Papers Archive, Department of Turkish Studies, Leiden University, March 2002

מעבר של כלי רכב צבאיים וציוד מכאני הנדסי.⁹ בתי-חולים ציבוריים, מרפאות ובתי-מרקחת הוקמו בכל הפרובינציות כדי להילחם במגפות המלריה, הכולרה והטיפוס. גדודי העבודה שבנו את התשתיות הללו – ושמגויסיהם היו אסירים משוחררים, תושבי הכפרים (שנבחרו בהגרלה) ועניי הערים – היו שונים ממגויסי הצבא (ניזאמ'קה), שנשאו בנטל הלחימה בחזית ושמשורותיהם הגיע כותב היומן.¹⁰

תקופת המלחמה הביאה עימה גם שינויים מרחיקי לכת באורחות החיים ובהרגלי העבודה. תושבי הערים ענדו כעת שעוני כיס, שהסדירו את תחילתם וסופם של ימי העבודה. גברים העדיפו יותר ויותר להיפגש בבתי-קפה מאשר בבתיהם. יותר ויותר נשים ממעמד הביניים הסירו את רעלותיהן, הצטרפו לכוח העבודה ונטלו חלק בעלייתה של תרבות החולין הציבורית. בירושלים וביפו (כמו בכירות, בחלב ובדמשק) נפתחו מועדוני לילה ובתי-בושת לשירותם של הכוחות המזוינים, בפיקוחה של המדינה.

יומן מלחמה: ירושלים

יומנו של אחסאן תורג'מאן, המתועד כאן, מהווה רישום יומיומי של חוויות המלחמה שלו, ומהווה נראטיב חי וצלול של המהפך הגדול, אשר הפריד בין העולם הקהילתי, הרב-אתני והאימפריאלי של סוף המאה התשע-עשרה לבין העידן הלאומי שאחרי מלחמת העולם הראשונה. עצם קיומו של יומן שכתב חייל מן השורה בצבא

⁹ עמר אלצאלח אלברגותי וח'ליל טוטח, תאריח' פלסטין, אלקדס: מכתבת אלת'קאפה אלדיניה ללנשא ואלתחזיע 1920, עמ' 248-252.

¹⁰ על "גיוסם" של גדודי העבודה, ראו שם, 249; ח'ליל אלסכאכני, **יומיאת. רסאא'יל. תא'מלאת. 1948-1906** (בירות: מ'אססת אלדראסאת אלפלסטנינה, 2016-2010) (להלן **יומן סכאכני**); ובספר זה (להלן תורג'מאן) עמ' 136. כל מראי מקום מיומן זה לקוחים מן הגרסה העברית שלו כפי שהיא מופיעה בספר זה.

האימפריה העות'מאנית הוא מרשים, בהתחשב בכערות ההמונית שאפיינה את התקופה. גם העובדה שהיומן שרד ויצא לאוויר העולם כמעט מאה שנה לאחר מכן הוא עניין ראוי לציון, שכן אפילו בקרב האליטה האוריינית, מעטים טרחו לתעד את מחשבותיהם, וגם מבין אלה, רק במקרים מעטים נחשפו אותן מחשבות מתועדות לעיני הציבור. הנראטיב של תורג'מאן חשוב במיוחד לאור העובדה שהוא מתעד את השפעתה של המלחמה על החברה ואת המהפכים האישיים שעברו עליו, ומתארים את הטראומה שחוללה המלחמה בקרב אחיהם לנשק.

תורג'מאן האב היה סוחר בעיר העתיקה, בן למשפחה בעלת אדמות שירדה מנכסיה. משפחתו של תורג'מאן הייתה ככל הנראה ממוצא טורקי, עברה ערביזציה והשתקעה בפלסטין. תורג'מאן, שלאורך כל שנות המלחמה מולל את שפמו, כדבריו, השתמש בכל כישוריו ובכל קשריו המשפחתיים כדי להתחמק משיגור אל החזית הדרומית בסואץ. בניגוד לחיילים אחרים שנשלחו לחזית הקרב, את אחסאן לא היה דבר שהטריד פחות מאשר המוות על קידוש אללה. מטרתו היחידה הייתה לצאת בחיים מהמלחמה כדי לשאת לאשה את אהובתו, ת'וריא. תורג'מאן היה בחור קליל ונוגשלנטי, והוא שירת בצבא מתוך חובה. הוא לא חדל להטיל ספק במטרותיה הפוליטיות של המלחמה וחגג את תבוסתם של מנהיגיו ושל בני-בריתם הגרמנים. ובכל זאת, הוא מצא נחמה באחוות הלוחמים של הצבא ונתקף צער עמוק על מותם או פציעתם של חיילים.

* * *

יומנו של אחסאן היה אחד הקורבנות הראשונים של המלחמה. הוא נעלם לאחר מותו הפתאומי, מעט לפני תום המלחמה, וצץ שוב רק כעבור כמעט מאה שנה במקום בלתי צפוי. מכיוון שהוריו ואחיו, מסתבר, לא היו מודעים לקיומו, הם גם לא הבחינו בהיעדרו. הוא

כנראה החביא אותו אצל מכר ששמר עליו, אולי חסן אלח'אלדי, בן-דודו ואיש סודו הקרוב. היומן עצמו, שאבד מאז 1917, שב והתגלה בשנות השבעים באוניברסיטה העברית במדפי הספרייה הלאומית באוסף AP (חומרים המוגדרים "רכוש נטוש").¹¹ כשהיומן התגלה לראשונה, מחברו הוגדר כאלמוני. השם שנכתב בכתב-יד על היומן, "מוחמד צאלח", היה בבחינת רמז מטעה ולא ציין את שמו האמיתי של הכותב. ההתייחסויות היחידה שהייתה ידועה לי כעורך הספר בערבית ובאנגלית ליומן זה הופיעה בספרו של עאדל מנאע, **תולדות פלסטין בעידן העות'מאני 1700--1918**, שראה אור ב-1999.¹² שם, במסגרת הדיון במאבקו של ג'מאל פאשא נגד עריקת חיילים במהלך מלחמת העולם הראשונה, הוא מתייחס ליומנו של חייל ירושלמי בשם מוחמד עאדל צאלח שהוצב בירושלים וסיפר על "סבלם של החיילים במהלך המלחמה". החוקרת הראשונה שפיענחה את כתב היד והשתמשה בו באופן מעמיק, אביגיל יעקבסון, נקבה אף היא בשם מוחמד עאדל צאלח כשמו של הכותב.¹³ בקטלוג משנת 1949 שנמצא בספרייה הלאומית יש רשימה של בתי-אב ערביים בירושלים המערבית שההגנה הפקיעה מהם רכוש ומסמכים. בין השאר מופיעה ברשימה השורה הבאה: עאדל חסן תורג'מאן – רחוב

¹¹ **יומיאת מחמד אלצאלח מן אהאלי אלקדס, 1933 [1914-1915]**, הספרייה הלאומית, ירושלים - Ms. AP.Ar 46. ראו תצלום עמודים מכתב היד בעמ' 226-227 להלן.

¹² מנאע (הערה 2 בעמ' 226-227 להלן). הערת המערכת: התייחסות מוקדמת יותר ליומן נמצאת בספרו של יהושע פורת, **צמיחת הלאומיות הערבית הפלסטינית 1918-1929**, תל אביב: עם עובד, 1976, עמ' 7.

¹³ Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem between Ottoman and British Rule* (Syracuse: Syracuse University Press, 2011); Abigail Jacobson, "Negotiating Ottomanism in Times of War: Jerusalem during World War I through the Eyes of a Local Muslim Resident", *International Journal of Middle East Studies* 40, No. 1 (Feb., 2008), pp. 69-88

סנט פאול.¹⁴ סנט פאול היה הרחוב במוסררה שאליו עברה משפחת תורג'מאן בתחילת שנות ה-20 מהעיר העתיקה, ועادل היה צעיר בנו של חסן ביי.¹⁵ כך הפכה הספרייה הלאומית למקום אחסונו הנסתר של יומן המלחמה של אחסאן, בחסות הכיבוש הצבאי.

מדוע נרשם כתב-היד תחת השם מוחמד עאדל צאלח? לא ברור. צאלח היה שמם החוקי של בני משפחת תורג'מאן, ועادل היה בנו של חסן ביי ואחיו הצעיר של אחסאן, כך שיכול להיות שהמסמכים נלקחו מבית המשפחה ב-1948. כשהשגתי צילום של היומן ב-2005, המשפחה לא הייתה מודעת לקיומו. יתרה מכך, על הכריכה אין דבר שמסגיר את שמו האמיתי של הכותב. הרמז היחיד לזהותו היא חמישה או שישה מופעים של השם אחסאן בקטעים שבהם בני משפחה פונים

Amit Gish, "Ownerless Objects? The Story of the Books Palestinians Left behind in 1948", *Jerusalem Quarterly*, no. 33: 18

¹⁵ באמצע שנות העשרים עזבה משפחת תורג'מאן, כמו ירושלמים רבים בני המעמד הבינוני בתקופת המנדט, את העיר העתיקה, ועברה לשכונת מוסררה, ליד רחוב הנביאים. האזור זכה לכינוי חי (שכונת) תורג'מאן, משום שהמשפחה ירשה שטח אדמה גדול באזור (אחסאן מזכיר זאת במרומז ביומנו, כשהוא מציין שהעירייה הקצתה חלק מן השטח המשפחתי לסלילת כביש מחבר). המשפחה מכרה דונם אחד מהשטח לאדריכל אנדוני פראמפי, שבנה עליו בית מגורים דו-קומתי. בזמן המלחמה ב-1948 הופגז האזור בכבדות משום שהיה על קו התפר בין ההגנה לבין הליגיון הערבי. לאחר שביתת הנשק האזור ננטש והפך לשטח הפקר. במשך עשרים שנה היה מעבר מנדלכאום, שבשטח שכונת תורג'מאן, נקודת המעבר היחידה שחיברה בין החלק היהודי של העיר לבין החלק הערבי, בפיקוח האו"ם. כשכבשה ישראל את החלק המזרחי של העיר ב-1967, היא סיפחה את השטח כולו לחלק המערבי של העיר, וכעבור שנים, ב-1999, בנתה את "בית תורג'מאן: מוזיאון על התפר" בתוך בית פראמפי מנוקב הכדורים. שמו של הבניין שונה ל"עמדת בית תורג'מאן", במעין התייחסות עקומה לבעליו המקוריים, ושתי המשפחות – פראמפיו תורג'מאן – ניסו במשך שנים רבות, לשווא, להחזיר לידיהם את נכסיהם המופקעים באמצעות מערכת המשפט הישראלית. סיפור תולדותיו של המגרש מופיע אצל

Thomas Abowd, "The Politics and Poetics of Place: The Baramki House", *Jerusalem Quarterly*, no. 21 (2004): 49–58

אל הכותב. למזלי מצאתי יומן נוסף, זה של ח'ליל סכאכיני, מורהו הנערץ וחברו של אחסאן, שגם הוא טרם פורסם אז, ושכלל רשומות מ-1915 ומ-1916. הצלחתי לאתר ארבעה מקרים של התאמה בין רשומות בשני היומנים. מתוך אותם ארבעה מקרים, רק אחד – יום א', 31 במרס 1915 – תיעד ביקור של תורג'מאן אצל סכאכיני. באותה רשומה מספר כותב היומן על ביקור אצל מורהו לשעבר, שבו עמדה סוגיית גיוסו המתקרב של סכאכיני במרכז הערב. הכותב מציע לו לנצל את קשרי משפחתו עם ראש העיר כדי לסייע לו לשלם את דמי הכופר (בְּדֵל) בסך 50 לירות עות'מאניות במקום שירות צבאי.¹⁶ ברשימתו של סכאכיני ב-31 במרס הוא כותב את הדברים הבאים: "אני חייב להביע כאן את תודתי לידידי חוסיין אפנדי סלים אלחוסייני, ראש העיר, על שהציע לשלם 22 לירות עות'מאניות, שהם מחצית מהבְּדֵל שלי. נאמר לי גם שאחייניתו, בתו של זאכי דאודי, הציעה לארגן את הבדל בשיחה עם אחותי מיליא. אחסאן תורג'מאן הודיע לי שמשפחתו רואה בי בן-משפחה, ולפיכך הודאגו מאוד מששמעו כי אני עומד להישלח כחייל לביסאן."¹⁷ בעקבות רשומה זו נחשף סוף-סוף שמו של הכותב.

אחד הדברים המסתוריים ביומנו של אחסאן הוא השימוש בקריפטוגרמה, שהוא קורא לה שְׂפָרָה, צופן מספרי סודי התואם את שיטות ההצפנה העות'מאניות, ושבאמצעותו ביטא את מחשבותיו הכמוסות ביותר. זה קורה בשני מקומות ביומן. הקטע הראשון עוסק ביחסיו עם ת'וריא, אהובתו, כשהמטרה היא מטבע הדברים להגן על זהותו ולהסוות את כמיהתו אליה. בקטע השני מטרת הרשימות

¹⁶ יומן תורג'מאן, "פרסומת סינמטוגרפית לצבא העות'מאני": 31 במרס 1915, עמ' 17 – "עמדנו בשער יפו וחיכינו לבואו של ח'ליל אפנדי סכאכיני. הוא הלך אל ראש העירייה לבקש ממנו עזרה בתשלום כופר כסף. הוא הגיע, ובישר לנו שעוד היום ישלם את הכופר, וכולם שמחו. אחר כך הלכנו תוך כדי שיחה."

¹⁷ היא בית שאן (הערת המתרגם). יומן סכאכיני, כרך ב', עמ' 59-158 (ההדגשה שלי). הרשומה מתוארכת ל-28 במרס וסוקרת פרק זמן של עשרה ימים.

המקודדות קצת פחות ברור. בתחילה עשוי הקורא לחשוב שהוא ביקש להסתיר את קשריו עם קבוצות אופוזיציה בתוך הצבא, אך ההסבר הזה איננו הגיוני במיוחד לאור מתקפותיו שלוחות-הרסן כנגד ג'מאל ואנוור פאשא שאותן כלל לא ניסה להסתיר. בבחינה מדוקדקת יותר אנחנו מגלים קשר בין המסרים המקודדים שלו לבין התייחסויותיו לוויכוח שהיה לו עם אביו. תדירות הופעתם עולה כשאחסאן מספר על גניבתם השערורייתית של תכשיטי המשפחה במהלך מעברם הזמני של בני תורג'מאן אל מחוץ לחומות העיר בסתיו 1916. העבריינים נתפסו למכור את התכשיטים (שהיו שייכים בעיקר לשתי דודות), ואז הסתבר כי היו אלה שני בני-דודיו ממשפחת אבו אלסעוד. האירוע היה טראומתי במיוחד עבור אחסאן משום שהוא נאלץ להעיד נגד בני-דודיו בפני חוקר המשטרה, ולאחר מכן גם בשימוע פומבי בבית-המשפט. הוא ניסה, ללא הצלחה, לשכנע את אביו שיסיר את התביעה, אך אביו התעקש. בשלב זה החל אחסאן להשתמש במסריו המוצפנים על מנת לדון במחלוקת שלו עם אביו. השימוש בקריפטוגרמות כאן הוא מרתק משום שלאדם משכיל כמו תורג'מאן הייתה אפשרות להשתמש בצופן ספרותי אחר הנקרא חסאב אלג'ומל, המשמש משוררים רבים להמרת מילים למספרים, אך הוא החליט ליצור שיטה נומרית משלו כדי להוסיף מקדם ביטחון, לאור העובדה שהצופן הספרותי היה כנראה קל יותר לפיצוח. הכותב יצר מפתח מוצפן לקריפטוגרמה שלו, והפקיד אותו למשמורת בידי בן-דודו.

בשירותו של רושן ביי

אחסאן צאלח תורג'מאן, שגדל בעיר העתיקה, גויס לצבא העות'מאני

בנובמבר 1914, כשהיה בן עשרים ושלוש. הוא הוצב תחילה בדאריה שבנפת חברון ולאחר מכן הועבר לשכם, אך אז השתמש בקשריה של משפחתו כדי לקבל תפקיד במפקדה הצבאית הראשית בירושלים, שאליה יכול היה להגיע מדי יום מביתו שבבאב אלסלסלה [שער השלשלת], בתוך שטח אחרם אלשריף [הר הבית]. בתחילת 1915 הוא התחיל לנהל יומן שבו תיעד מדי יום ביומו את מחשבותיו ומעשיו על מנת לפרוק את תסכולו לנוכח השגרה השוחקת של חיי הצבא.¹⁸ בכך הלך בדרכו של מורו ורבו ח'ליל אפנדי אלסכאכני ממכללת אלדוסתוריה, שניהל יומן מאז 1906 ולא פעם הקריא קטעים מתוכו למעגל חבריו הקרוב.

משפחת תורג'מאן, שבפרוטוקולים משפטיים רשמיים נקראה משפחת צאלח, הייתה משפחת פקידים מבוססת שבניה שירתו במשך כמה מאות שנים בשירות הציבורי העות'מאני ובבית-הדין האסלאמי בירושלים כמתרגמים – ומכאן שמם.¹⁹ אחד מאבות אבותיו של אחסאן היה קאסם ביי אלתורג'מאן, שב-1701 נקרא על שמו סְבִיל (רהט, מתקן שתייה ציבורי) ליד מתחם התַרְם (מול באב אלסלסלה). הוא היה בעליו של שוק פתוח בבאב אלעמוד ורכש נכסים רבים בעיר העתיקה.²⁰ עוד אחד מאבות אבותיו, אחמד ביי אלתורג'מאן, התגורר בחארת אלשריף, בסמוך לאזור שהיה לימים הרובע היהודי, והיה

¹⁸ כל הנתונים על חייו האישיים של תורג'מאן לקוחים מתוך יומנו, אלא אם כן צוין אחרת.

¹⁹ צאלח תורג'מאן, אחיינו של אחסאן, אומר כי משפחת תורג'מאן, שנודעה גם כמשפחת צאלח, היו אֶסְיָאד, וטענו כי הם צאצאי משפחתו של הנביא מוחמד. במאה השמונה-עשרה דרש מהם בית-המשפט בחלֶב להציג הוכחות לייחוס הזה, ורק כאשר המציאו לבית-המשפט תיעוד גניאלוגי תקף, הורשו להמשיך לשאת בתואר "סייד". ריאיון עם צאלח תורג'מאן, רמאללה, ינואר 2006.

²⁰ חִיגִית וקֵף קאסם בֶּבֶ אלתורג'מאן, בית-הדין האסלאמי בירושלים, תיק מס' 201, עמ' 130. ברצוני להודות לד"ר מוחמד עוֹשֶׂה שסיפק לי את המידע הזה על משפחת תורג'מאן במאות ה-18 וה-19.

בעליה של רחבה גדולה באזור שכונתה סאקת אחמד ביי אל תורג'מאן.²¹ שניהם היו מתרגמים בכירים בבית-המשפט.

אביו של אחסאן, חסן ביי צאלח, ירש חלק גדול מנכסיו, אך רובם היו משויכים לווקף או מוחכרים. המשפחה התגוררה בתוך החרם, בכניסה לבאב אלסלסה, בבית תלת-קומתי שחלש על רחבת החרם ממזרח ועל הכותל המערבי ורובע המוגרבים מדרום. במשך שני עשורים היה חסן ביי נשוי ללא ילדים עד שאשתו הראשונה השפיעה עליו (כך סיפרו אז) להתחתן עם אשתו השנייה, נבילה אלח'לילי – נצר לשייח' עלי אלח'לילי, מנכבדי ירושלים ואחד מתושבי העיר הראשונים שהקים בית-אחווה מחוץ לחומות, בשכונת בקעה. נבילה ילדה לו שישה ילדים (שלושה בנים ושלוש בנות), שאחסאן היה הבכור בהם.²² אך חסן נשאר נאמן לאשתו הראשונה, צאפיה, והמשיך לחיות איתה גם לאחר שנישא בשנית, בדירה נפרדת בקומה השלישית של ביתם, עד למותה במהלך מלחמת העולם הראשונה.

בילדותו של אחסאן, צאפיה הייתה לו כאמא שנייה. הוא למד בבתי הספר לקוראן שבחרם והשלים את לימודיו היסודיים בבית-ספר ניזאמיה מקומי. לאחר 1909 הצטרף למכללת דוסתוריה של ח'ליל סכאכני, אשר הציעה תוכנית לימודים חילונית. עד יומו האחרון ראה אחסאן בסכאכני מורה רוחני ואיש סוד, והדבר ניכר היטב ביומנו. כשהממשלה העות'מאנית הכריזה על גיוס כללי בנובמבר 1914, גויס גם אחסאן ונשלח למרכז פלסטיין. ממש לפני שעמד להישלח לסיני, הועבר למטה הפיקוד הצבאי בירושלים, שם היה כפוף למפקד עלי רושן ביי.

רושן ביי היה קצין אלבני, שהודות לכישוריו האדמיניסטרטיביים

²¹ שם, תיק מס' 227, עמ' 289.

²² רוב המידע הזה הגיע מהורא אלח'אלדי (גב' עבד אלשאפי) ומבן אחיינו של אחסאן, צאלח תורג'מאן (ראיונות ברמאללה באוקטובר 2004 ובינואר 2005).

התקדם לדרגת **קאימקאם** (סגן מושל), כאחראי על לוגיסטיקה צבאית בחזית הדרומית. מפקדתו שכנה במבנה המופקע של אכסניית נוטרדאם, מול השער החדש בחומות ירושלים.²³ תפקידו זה הפך אותו לקצין הבכיר ביותר בפלסטיין העות'מאנית, שהיה כפוף רק לג'מאל פאשא, מפקד הארמיה הרביעית. ג'מאל ישב בדמשק בזמן המלחמה והגיע מעת לעת לביקורים בירושלים.

תוארו הרשמי של עלי רושן היה **מופתש מנזל** (מפקח המבנה/המפקדה) ותחום אחריותו כלל גיוס ואימון של חיילים למשימות צבאיות ולפעולות סיוע, וניהול כולל של לוגיסטיקה צבאית – אספקת מזון, חימוש והקמת מחנות צבאיים בדרום פלסטיין.²⁴ עומר צאלח מייחס את הצלחתם הראשונית של העות'מאנים בחזית המצרית לכישורי הארגון של רושן ביי.²⁵ עלי רושן נשאר בירושלים ממש עד תום המלחמה, ושם פיקד על גדוד ונלחם בעיקשות – לפי עדי ראייה – נגד צבאו המתקדם של גנרל אלנבי בנבי סמואל.²⁶ הוא נראה לאחרונה מוביל את צבאו בנסיגה אל הכפר אלג'יב. למעט מקורות מקומיים מאותה התקופה, כמו זיכרונותיהם של ברגותי וג'אוהריה, יש מעט מאוד מידע מתועד אודות גורלו של עלי רושן ביי. בארכיוני הצבא העות'מאני נמצאים ארבעה מברקים מוצפנים שנשלחו ממושל העיר סיבאס, מוהי אלדין, ושרושן ביי מוזכר בהם במסגרת דיווחים על תמרונים צבאיים בהשתתפות מוסטפא כמאל, כולם מחודש חוזיראן 1335 (יוני 1919), אף שכנראה היה עדיין פעיל באנטוליה

²³ הרחוב המחבר בין השער החדש לבין שער שכם מכונה בפי זקני ירושלים עקבת אלמנזל.

²⁴ עמר אלצאלח אלברע'ותי, **אלמראחל** (ביירות: אלמא'ססה אלערביה ללדראסאת ואלנשר, 2001), עמ' 154.

²⁵ שם, 165.

²⁶ Sarkis Boghosian. *Diary of an Armenian Officer in the Ottoman Army* [in Armenian]. 2 vols. (Paris: n.p., 1931). אני חב תודה לג'ורג' הינטיליאן על שהביא את היומן הזה לתשומת לבי.

אחסאן שירת כפקיד זוטר במפקדתו של רושן. משימותיו העיקריות, מלבד ישיבה באפס מעשה כשהוא משחק בשפמו (יומן תורג'מאן, 29 במרס 1915), היו לבחון בקשות לפטור משירות ולתייק ניירת כחלק מהביורוקרטיה הצבאית העות'מאנית. במסגרת תפקידו זה הוא נחשף לדיונים פוליטיים בין קצינים טורקים, אלבנים וסורים בפלסטין – ומדי פעם גם של קצינים גרמנים שהגיעו לביקור – והיה יעד להידרדרות במצב הרוח בקרב החיילים הפשוטים. יומנו, שנכתב מדי יום לאור הנר במהלך שנות המלחמה הראשונות, משקף את עולמו של חייל פשוט ואזרח עירוני מן השורה בתקופה קריטית בתולדות פלסטין, כשארבע מאות שנה של שלטון עות'מאני עמדו לקראת סיומן והעתיד היה לוט בערפל, בעוד הצבא הבריטי מתקדם לעבר עזה ובאר שבע מדרום, ומפציץ את יפו וחיפה מכיוון הים.

כמעט כל תיעוד שנותר בידינו מאותה התקופה נכתב בידי מנהיג פוליטי (עאוני עבד אלהאדי, מוחמד עזת דְרֻנְזָה ורויסתוס חייֶדֶר), מפקד בצבא (פאוזי קאוקג'י) או אקטיביסט-אינטלקטואל (סכאכני, נג'אתי צֶדְקִי). יומנו של אחסאן ייחודי בכך שהוא מציג בפנינו לפרטי פרטים את הרהוריו של חייל פשוט, שנכתבו מתוך היכרות קרובה עם המציאות וכוללים תובנות פשוטות אך חדות אודות החיים בעיר נצורה. לפיכך, זהו אחד התיעודים הבודדים מפי חייל זוטר אשר שרדו מן התקופה העות'מאנית. מכיוון שאחסאן יצא מדי יום לעבודה מבית משפחתו בעיר העתיקה, הוא חי בשני עולמות – המעגלים הצבאיים של הקצונה העות'מאנית והרחוב העירוני למוד התלאות והטלטלות שהביאה עימה המלחמה. יומנו שופך אור רב על חיי היומיום בירושלים ב-1915 וב-1916, על תגובותיהם של עניי העיר ושל בעלי

Dahiliye Nezaretı, Emniyet-Umumiye Mudiriyeti [Ministry of Interior, ²⁷ General Directorate], Evrak Numarsu [number of telegrams]: 4562–954, 8 Huzeiran, 1335 (June 1919)

המלאכה למחסור ששרר בה, ועל האסונות שפקדו אותה בעקבות התקפות הארבה והחרמתם של נכסים, כלי רכב ובהמות עבודה לטובת הצבא. אך היומן מלא גם בפרטים אינטימיים על חייו הפרטיים והחברתיים של החייל: על יחסיו עם אחת משכנותיו, על ביקוריו היומיומיים אצל מורהו ויועצו הרוחני, על שאט הנפש שחש כלפי מעשי השחיתות של מפקדיו, על ניסיונותיו הבלתי פוסקים (והכושלים) לחמוק משירות צבאי, על תפקידן של שמועות בחיי העיר, על עבודתו הבלשית כדי לחשוף את זהותו של הגנב שפרץ לביתו ועל בושתו כשגילה שבני-דודיו הם האחראים, על מריבותיו עם אביו ומשפחתו בנושא, ועל החורבן שהותירו הכולרה, הרעב, התקפות הארבה והעתקתן הכפויה של אוכלוסיות שלמות. אחרי שכבר שרד את כל האסונות האלה, נורה אחסאן למוות בידי קצין מן הצבא העות'מאני הנסוג ב-1917. הוא לא הספיק להגיע ליום הולדתו העשרים וחמישה.²⁸

המלחמה והפורענות הממשמשת חלחלו אל תוך עולמו של אחסאן: לימודיו שנקטעו, מראות המחלות והרעב ברחובות, היעדרם של טבק וסחורות אחרות מהחנויות, והסיכוי שהולך ופוחת שיינשא לאהובתו, לאור הירידה בהונו ובהכנסות משפחתו. נדמה כי בייאושו של אחסאן הדהדה אמונתו של ויליאם פאף כי "תפקידה המוסרי של המלחמה [היה] להזכיר לבני האנוש את המציאות שבבסיס קיומם: האלימות שהיא חלק מטבענו ואחראית לכך שההיסטוריה האנושית היא כרוניקה של טרגדיות."²⁹

²⁸ ח'ליל סכאכני תיעד את מותו של אחסאן ביומנים שכתב כשהיה בכלא בדמשק.

²⁹ William Pfaff, *The Bullet's Song: Romantic Violence and Utopia* (New York: Simon and Schuster, 2005), מצוטט אצל: "A Cautionary Tale for Americans", *New York Review of Books*, May 26, 2005

הביזור של פלסטין:

האופציה המצרית

יומנו של תורג'מאן נפתח בחקירה עצמית אודות גורלה של ארץ הקודש לאחר המלחמה: "הסכמנו, פחות או יותר, שימיו של השלטון [העות'מאני] ספורים, ושהתפרקותו קרבה והולכת. אך מה יעלה בגורל פלסטין?" כשכתב רשומה זו ב-28 במרס 1915, גורלה של האימפריה היה נושא בוער לדיון בקרב החברים, הקצינים ובני המשפחה שסביבו, וגם בין חברי המעגל החברתי שעימם נפגש מדי יום בגן העירוני ובבתי הקפה שבתוך החומות, בסמוך לשער יפו. תשובתו משקפת את האווירה ששררה ברחוב באותו רגע, אך היא נוגדת את הסברה המקובלת אודות הלך הרוח העממי בפלסטין בראשית המאה. עתידה של פלסטין לא היה בידיה של סוריה – בילאד אלשאם – אלא בידי מצרים.

שיחתנו נסבה על המלחמה הארוכה ומועד סיומה, ועל גורלה של המדינה העות'מאנית ומחשבותינו בנושא זה היו כולן תואמות. ימיה של המדינה קצרים, ללא ספק, והיא עתידה להתפרק במוקדם או במאוחר, וברור כשמש שהיא תחולק, אבל אני תוהה מה יעלה בגורל פלסטין? התשובה לשאלה פשוטה; או עצמאות או סיפוח למצרים, והאפשרות השנייה סבירה יותר ממתן העצמאות. הסיבה היא ששום מדינה מלבד האנגלים לא באה לכבוש את הארץ, ואנגליה לא תעניק עצמאות מוחלטת לפלסטין ולא תהפוך אותה לממשלה עצמאית, אלא מה שתעשה הוא שתספח אותה למצרים ותיצור משתייהן ממשלה אחת תחת שלטונו של הֶ'דִיו במצרים. זאת מפני שמצרים שכנה לפלסטין ותושבי פלסטין רובם מוסלמים ערבים, כך שסיפוחם אליה

והפיכת הח'ליף המצרי למלך עליה ועל חיג'אז, סביר ביותר.³⁰

הפרשנות הזו מושכת את העין לא משום שהיא מהרהרת באפשרות עצמאותה של פלסטין בהסדר הפוסט-עות'מאני, אלא משום שהיא איננה משקפת, אפילו כחלופה, את ההסכמה ששררה, לכאורה, בשורות התנועה הלאומנית באותה התקופה – שפלסטין תסופח בתור נפת דרום סוריה במזרח הערבי האוטונומי. המיזוג (או הסיפוח) הזה, לכאורה, הועלה בשעה שההנהגה ההאשמית עמדה להכריז על המרד הערבי של 1916 ולשאת ולתת על ברית שיתוף פעולה עם הכוחות הלאומניים הסוריים בדמשק.

אין ספק, עם זאת, שהאגף הפרו-סורי בתנועה הלאומית הערבית הי חזק למדי וזכה לייצוג במפלגת הביזור העות'מאנית (שרצתה אוטונומיה עבור האזור הערבי במסגרת ניסוח מחודש של ההסדר עם איסטנבול) וגם בקבוצות בדלניות סודיות כמו "אלערביה אלפתאת" ו"אלעהד". מי שביטאו את הנטיות הללו במרכז פלסטין היו פעילים פוליטיים כמו מוחמד עיזת דַרְוֶזָה ועאוני עבד אלהאדי, מנהיגיה העתידיים של מפלגת "אלאֶסְתֶּקְלֶאל", שפלסטין הייתה מבחינתה המחוז הדרומי של סוריה העצמאית.

הערותיו של תורג'מאן מלמדות על אווירה פוליטית אמורפית שפתחה כמה אפשרויות עתידיות עבור פלסטין (וסוריה) במהלך מלחמת העולם הראשונה. כשאחסאן דיבר על רצונו באיחוד עם מצרים, הוא לא ביטא חשיבה פוליטית מנותקת. הוא שיקף עמדה שנדונה בלהט (גם אם בשום אופן לא אומצה) בקרב חיילים בפיקוד המרכזי בירושלים ובקרב מעגל חבריו הקרוב, רבים מהם בני האליטה הערבית הפוליטית והאינטלקטואלית של העיר. במהלך המלחמה, היו לא מעט אנשי רוח שטיפחו תקוות להמשך החזקתה של פלסטין

³⁰ "מה יהיה גורל פלסטין לאחר המלחמה?", יומן תורג'מאן, 28 במרס 1915,

במסגרת משטר עות'מאני (חוקתי) שיוגדר מחדש. חלק מאותם תומכים היו עות'מאנים לכל דבר, נאמנים לקו הפוליטי של ג'מאל פאשא. הדמויות הבולטות ביותר מבין אותם אנשי ציבור ידועים היו השייח' אסעד שוקיירי מעכו, עלי רימאווי והמופתי טאהר אבו סעוד מירושלים, והשייח' סלים יעקובי מיפו. דראוזה מתאר כיצד מועצת האיחוד והקידמה (CUP) גייסה אותם בספטמבר 1915 כדי שייצאו למסע יחסי ציבור באיסטנבול ובגליפולי, במסווה של תמיכה במאמצי המלחמה, מסע שבמהלכו תקפו בגלוי את הלאומנים הערבים על שהם "חותרים תחת אחדותה של הסולטנות ושל האחווה הערבית הטורקית."³¹ מועצת האיחוד והקידמה, שחבריה כונו בפי העם "הטורקים הצעירים", הייתה תנועה שהוקמה בראשית המאה העשרים בידי כמה קבוצות אתניות באימפריה העות'מאנית, מתוך התנגדות למשטרו הדכאני של הסולטאן עבד אלחמיד השני. היא הפכה למפלגה פוליטית ב-1906 ועלתה לשלטון ב-1908. בקבוצה היו חברים כמה עיתונאים פרו-עות'מאנים, לרבות מוחמד פוֹרֵד עלי, בעליו של העיתון הדמשקאי רב-התפוצה **אלמוקתבס**, שביקשו ליצור אווירה של תמיכה בדיכוי התנועה הבלדנית. דרוואזה טוען, לעומת זאת, שג'מאל פאשא השתמש בתמיכתה של הקבוצה הזו כדי להצדיק את דיכוייה של התנועה הלאומית הערבית, לרבות תלייתם של מנהיגיה בכיירות.³²

אלא שרוב הנאמנים העות'מאנים בני התקופה לא גילו עוינות כלפי הלאומיות הערבית. כמה מהם, כולל אלה שגילו בעבר אהדה כלפי מועצת האיחוד והקידמה או מפלגת הביזור העות'מאנית, ביניהם

³¹ מֻחַמַד עֵזַת דְרוּוּזָה, **מד'פראת מֻחַמַד עֵזַת דְרוּוּזָה**, H 1305-H 1404/M 1887-
M 1984: סג'ל חאפל במסירת אלחרפה אלערביה ואלקדיה אלפלסטיניה
ח'אלאל קֶרֶן מן אלזמן, כרך 1 (ביירות: דאר אלערב אלסלאמי, 1993).

³² שם, 260.

עומר צאלח ברגותי, אָסְעָאף נשאשיבי וח'ליל סכאכניני – היו כולם בעלי קשר קרוב עם לתורג'מאן. בתוך החוג האינטלקטואלי הזה היה רק אחד – עורך דין ועיתונאי צעיר ובולט בשם עאדל ג'בר, שהמשיך להביע הזדהות עמוקה עם העות'מאנים במהלך המלחמה.³³

דיון דומה על עתידה של פלסטין התקיים במרכזי הערים הגדולות ברחבי הארץ. נג'יב נצאר, עורך העיתון **אלכרמל** החיפאי (שנוסד ב-1908) פירסם את זיכרונותיו בספר שנקרא **מופלח אלע'סאני** (שם העט שלו), תוך כדי הסתרות מהמשטרה העות'מאנית, והוא מתאר שם בין השאר מפגש מאיר עיניים בין קצינים ערבים בצבא העות'מאני לבין לאומנים מקומיים, בעניין המצב בצפון.³⁴ נצאר/מופלח מדווח שלמעט כמה חריגים, כמו השייח' אסעד שוקיירי מעכו והנסיך שפיב ארסלאן מהר הלבנון, רוב חבריו לדרך – בתוך הצבא ומחוצה לו – הם תומכים נלהבים באוטונומיה לאומית ערבית, ובאחדות פרו-עות'מאנית. נצאר/מופלח מאמין בפיוס ערבי-טורקי ונלחם למענו, משום שבעיניו זהו צעד חיוני ליציבותו של המשטר העות'מאני. כמו קצינים ערבים צעירים רבים בסביבתם, גם נצאר/מופלח ועמיתיו נאבקים להוצאתה של הארץ מהמלחמה, שלדעתם תהיה אסון עבור סוריה ופלסטין. להשקפתם, אויביהם הם הגרמנים (שרוצים להסיט את בעלות הברית למצרים [סואץ] הרחק מן החזית המערבית); מועצת האיחוד והקידמה, שנקטה בגישה אנטי-ערבית בהנהגתם של אנוור וג'מאל; והציונות, שבחסות המלחמה מחליפה את אוכלוסייתה

³³ בצפון, ובמיוחד בשכם, נותרה בעינה התמיכה החזקה בעות'מאנים אפילו אחרי התבוסה העות'מאנית בירושלים, ובוטאה בידי דמויות כמוחמד ע'זת דרוזה ואחסאן נימר.

³⁴ נג'יב נצאר, **רואיאת מפלח אלע'סאני**, חיפא: מטבעת אלכרמל, 1922. המהדורה מ-1981, שממנה אני מצטט בהמשך מראי המקום, כוללת הקדמה ארוכה מאת חנא אבו חנא ומילון מונחים שימושי. אבו חנא מבהיר שמופלח הוא שמו הבדוי (אך הלא-ממש מוסתר) של נצאר עצמו, ולכן אני מכנה אותו כאן נצאר/מופלח.

הילידית של הארץ במהגרים ממזרח אירופה. הדיון בין הקצינים הצעירים, בניגוד לזה שהתרחש בחוגים ירושלמיים, היה מתוחכם יותר וכוון אל המדיניות העות'מאנית ברמה המקומית. מפתיע לגלות שבעיניהם, אחד מבני-בריתם העיקריים של הבדלנים הערבים בשלביה הראשונים של המלחמה היה קוצ'וק ג'מאל פאשא (ג'מאל פאשא "הקטן" "המרסיני"), שישב בדמשק כמפקד הארמיה השמינית, ושמפלח מתאר אותו כ"אדם שקול בדעתו, ידידותי כלפי הלאומנים הערבים, שכמעט ואינו מושפע מן הקמפיין האנטי-ערבי של אחמד ג'מאל.³⁵ בשלב מסוים, התערב ג'מאל כדי להסיר את שמו של נצאר מהרשימה השחורה.³⁶ בשיחה שניהל נצאר עם סאביה, הקציין העות'מאני הצעיר, טען האחרון כי "עלינו לנקוט בניטרליות מזוינת (תיאד מוס'לח), כך שבתום המלחמה, כשכל הצדדים כבר יהיו מותשים נוכל אנחנו [העות'מאנים] לבטל את תנאי הכניעה, ולהבטיח את עצמאותנו האמיתית, לפני שבעלות-הברית ישקמו את כוחן."³⁷ בתגובה, אמר מופלח/נצאר שהעצמאות האמיתית תלויה בעקירתן של עמדות אנטי-ערביות בקרב התורכים, ובשוויון מלא באזרחות: "רק כך תהיה המדינה העות'מאנית חזקה דיה כדי להתייצב כנגד התוכניות הקולוניאליסטיות. אחד המכשולים העיקריים לעצמאות זו הוא כל אותם ערבים צבועים [הוא מכנה אותם "ערבים שעברו טורקיזציה"] המתרפסים בפני השליטים הטורקים ואינם אומרים להם את האמת."³⁸ הפרדוקס, לכאורה, הוא בהבעת רגשות עזים של לאומיות ערבית, תוך התעקשות – לפני ואחרי המלחמה – על שלמותה ואחדותה של המדינה העות'מאנית. נצאר איננו מזכיר את האפשרות לעצמאות ערבית (סורית או פלסטינית)

³⁵ שם, 76, 246.

³⁶ שם, 83-85.

³⁷ שם, 47.

³⁸ שם, 48.

מאיסטנכול ואיננו מדבר על איחוד עם מצרים. את האפשרות האחרונה הוא מזכיר רק בהתייחסו למזימות גרמניות לעודד לאומנים ערבים להפיל את הממשלה הפרו-בריטית במצרים.³⁹

בירושלים, לעומת זאת, האופציה המצרית הייתה חיה וקיימת. כמו כמה וכמה אינטלקטואלים בסביבתו, גם אחסאן נותן ביומנו שני נימוקים לאיחוד עם מצרים: פלסטין קטנה מכדי להיות עצמאית, והאינטרסים הבריטיים לא יאפשרו זאת. בדעה הזו משתקפת גם העובדה שאחסאן זיהה את יעדיה הסמויים של המערכה העות'מאנית בחזית הדרומית – לעורר התקוממות עממית פרו-עות'מאנית במצרים כנגד השלטון הבריטי. סוכניו של ג'מאל פאשא, מפקד הארמיה הרביעית ומושל סוריה, פעלו בקהיר, באלכסנדריה ובאזור סואץ כדי להסית את הרחוב המצרי כנגד הבריטים.⁴⁰ למעשה נועדה המערכה לשבש את תנועת האוניות בתעלה ולהסיט את כוחות בעלות הברית מהדרדנלים.⁴¹ ג'מאל פאשא אף איגד יחידות מוסלמיות – מארצות ערב ומבולגריה – לגדוד שנקרא "צבא ההצלה האסלאמי של מצרים" (הַלְסַקָּאר מִיְסִיר אֹרְדוּאִי אִסְלָאמִיִּי), כולל יחידות דרוזיות בפיקודו של שכיב ארסלאן.⁴² בזיכרונותיו, שפורסמו מיד לאחר המלחמה, מציג מנהיג מועצת האיחוד והקידמה את כוונותיו במפורש:

[במהלך המתקפה הראשונית על סואץ] הלוחמים הערבים, שהיו רוב הכוח של הגדוד ה-24, תפקדו לעילא ולעילא, אך גם זה לא

³⁹ שם, 49.

⁴⁰ Anthony Bruce, *The Last Crusade: The Palestine Campaign in the First* Hasan Kayali, *World War* (London, John Murray, 2003), 23–25; *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), 46

⁴¹ Bruce, *The Last Crusade*, 19–22

⁴² Kayali, *Arabs and Young Turks*, 189

ממש שיכך את רגשות התיעוב שלי כלפי ניסיונותיו של שריף חוסיין לזרוע את זרעי הבדלנות בתוך גוש הסולידריות המלוכד הזה [בין ערבים לטורקים]... בכל פעם ששמעתי את המילים "הדגל האדום עוד יתנופף מעל קהיר" שהדהד את צעדי ההמונים שפילסו את דרכם בחשכת המדבר, לבי נמלא ביטחון בניצחוננו... השלכתי את כל יהבי ברגע הזה על תמיכתם של הפטריוטים המצרים, וציפיתי כי יתקוממו כאיש אחד, מעוֹדֵדִים מנפילתה [הצפויה] של אסמאעיליה בידי הצבא העות'מאני.⁴³

עם זאת, במקום אחר בזיכרונותיו הוא טוען כי המערכה בסואץ הייתה בעיקר הפגנתית ונועדה למטרות הסחה: "מעולם לא העליתי על דעתי ברצינות שנוכל לחצות את התעלה ולכבוש אותה, אבל האמונה שהצלחתי להחזיר בקציני המטה וביחידות שבפיקודי הייתה גדולה עד כדי כך שלאיש לא היה מושג כי מדובר בצעד הפגנתי ואיש לא נרתע לרגע מהקרבה עצמית מוחלטת."⁴⁴ אך אל ההערה הזו אפשר להתייחס גם כהצטדקות בדיעבד על כך שלא נחל הישגים צבאיים במערכה.

כישלונה של המערכה בסואץ – לא מעט בשל מודיעין טורקי גרוע אודות עוצמתם של הכוחות הפרו-עות'מאניים במצרים, ולזול ביכולות הלחימה של החיילים ההודים תחת פיקודם של הבריטים, וביצועיהם הדלים של החיילים הערבים בסיני – נתן את האות למסע הדיכוי של ג'מאל פאשא כנגד התנועה הלאומית הערבית באביב 1915.⁴⁵

⁴³ אחמד עמר אלזילעי, *מד'פראת ג'מאל באשא אלספאח* (ביירות: אלדאר אלערבי ללמ'סועאת, 2004), עמ' 187-188.

⁴⁴ מצוטט אצל: Geoffrey Lewis, "An Ottoman Officer in Palestine, 1914–1918", in *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Jerusalem, Yad Izhak Ben Zvi, 1986), 403

⁴⁵ פיאלי (לעיל הערה 40), עמ' 193; דרוזה (לעיל הערה 31)

שורשי התמקדותו של תורג'מאן במצרים נעוצים גם בביזור הגיאוגרפי שעברה פלסטין באותה תקופה. גבולותיה של פלסטין העות'מאנית שורטטו בידי המותצרפליק של ירושלים, ישות חדשה יחסית (מ-1873) שהכוונה ישירות בידי איסטנבול. גבולות אלה השתרעו מיפו וסינג'יל בצפון ועד מרחביו העצומים של מדבר סיני מדרום.⁴⁶ הגבולות המוכרים בין מצרים לבין פלסטין העות'מאנית עברו אמנם מצפון לאלעריש, אך מן המפה העות'מאנית של פלסטינית מ-1917 עולה כי תחום השיפוט של נפת ירושלים השתרע עד פורט סעיד ותעלת סואץ, כשבמוקד ערבות מדבר סיני.⁴⁷ לביזור הזה תרמה גם ההנחה הקרטוגרפית הרווחת באותה התקופה, כי תעלת סואץ היא הגבול החוצץ בין אפריקה העות'מאנית (אפריקה-גי אוסמאני) לבין אסיה העות'מאנית (אסיה-גי אוסמאני). המפות הציגו את חצי-האי סיני כהמשכו הטבעי, אם לא האדמיניסטרטיבי, של **מותצרפליק אלקודס-אלשרף**.⁴⁸

עם שיפור נתיבי התחבורה בתחילת המאה ועם התפתחות קשרי המסחר והתרבות בין מצרים לפלסטין, הפכה העיתונות המצרית לאחד ממוקדי ההשפעה העיקריים על האינטלקטואלים בירושלים וביפו – הרבה יותר מזו של ביירות או של דמשק. בתוך החוגים האינטלקטואליים של ירושלים נודע אסעאף נשאשיבי במיוחד בזיקתו

⁴⁶ לדיון מורחב בגבולותיה הדרומיים של פלסטין ובתפיסת גבולותיה המינהליים של פלסטין בתום מלחמת העולם הראשונה, ראו Gideon Biger, *An Empire in the Holy Land: Historical Geography of the British Administration in Palestine, 1917–1929* (New York: St Martin's Press, 1994), 39–44

⁴⁷ *Osmanli Atlası*, ed. Rahmi Tekin and Yasar Bas (Istanbul: Osav, 2003), 112–13

⁴⁸ שם, 105–104, 120.

התרבותית למצרים. לימים הוא כתב מאמר פולמוסי על ערביותה של מצרים, שבו תקף את אלה המעדיפים להפריד את מצרים מסביבתה הערבית: "אלו המטילים ספק בערביותה של מצרים, ובשורשיה המצריים של הערביות, הם ריאקציונרים שהשנאה האנטי-אסלאמית בוערת בהם, ושהתעמולה המערבית הרעילה את נפשם.⁴⁹ סכאכני כתב באותה התקופה בעיקר עבור העיתונים הקהיריים **אלמסאא' ואלמוקטס**, ומיומנו של אחסאן עולה כי קרא בקביעות את **אלהילאל** ואת **אלמוקטס** כשהגיעו לירושלים. למעט **אלחמארה** **אלקאהר** (החמור העקשן) ו**פלסטין** – שהוצאתו ביפו הושעתה למשך רוב תקופת המלחמה – כל חומר הקריאה הגיע מקהיר, לעיתים בקושי רב בגלל המלחמה ומגבלות הצנזורה.

אפשרות הקמתו של קונדומיניון מצרי-פלסטיני, ולעיתים פדרציה מצרית-סורית, עלתה לדיון נרחב בחוגים לאומיים ערביים, בין השאר בקרב אלה שהיו עדיין פעילים במפלגות פוליטיות עות'מאניות, גם לפני המלחמה הגדולה. סלים סלאם מביירות, שהיה חבר בפרלמנט העות'מאני ואחד מחשובי התומכים בביזור, מתאר בזיכרונותיו פגישה עם הח'די עבאס חלמי פאשא כבר בפברואר 1912, שבה דנו השניים באפשרות לאיחוד בין סוריה למצרים. הוא נשלח למשימה: לפעול בשם העות'מאנים אצל הרשויות במצרים על מנת שיאפשרו ליחידות חמושות שנלחמו נגד כוחות הכיבוש האיטלקי בלוב מעבר בטוח דרך שטחי מצרים.⁵⁰ הוא מציין שכתוצאה מהתבוסה העות'מאנית במלחמת הבלקן, ביקשו הלאומנים הסורים להצטרף למצרים בחסות בריטית.⁵¹ ההיסטוריון הלבנוני וג'יה פּוֹת־רַאנִי מצטט

⁴⁹ מחמד אַסעאף אלנשאשיבי, "אלערביה אלמצריה", בתוך: נְקַל אלאדיב (ביירות: דאר ריחאני, 1947), עמ' 161. המאמר פורסם במקור בירושלים 1352 (הג'רי).

⁵⁰ חסאן חלאק (עורך), **מד'פראת סלים עלי סלאם (1868-1938)** (ביירות: אלדאר אלג'אמעיה, 1982), עמ' 28-127.

⁵¹ שם, 128.

מתוך דו"ח חשאי של הקונסול הצרפתי בביירות, המאשר כי חבר הפרלמנט סלאם נשלח למצרים, במסווה של בקשת סיוע מהמורדים הלובים, על מנת לשאת ולתת על איחוד סוריה עם מצרים, ומציין כי הח'דיו נועד עימו למטרה זו.⁵²

אלא שבתוך שלוש שנים, חל שינוי ניכר בהלך הרוח. הנסיגה העות'מאנית והשליטה הבריטית בפלסטין הפכה את רעיון המיזוג עם מצרים לדמיוני, ועצמאותה של פלסטין עוררה בקרב הזרמים הלאומיים חששות מכך שתיאלץ להתמודד עם התנועה הציונית לבדה. הפלסטינים חזרו להעדיף את אופציית סוריה הגדולה. "רעיון צירופה של פלסטין לסוריה עושה לעצמו כנפיים בימים אלה," כך כתב ח'ליל סכאכני ביומנו ב-20 בינואר 1919: "אנשים אומרים: פלסטין וסוריה הן שתי אחיות המאוחדות באסונות שתקפו אותן עד כה, ובצימאונן המשותף לחופש ולעצמאות. כעת גורלן חייב להיות זהה, ובשום אופן אין לגודען זו מזו. בד בבד, הולך ומתרחק רעיון 'פלסטין לפלסטינים' והעצמאות המלאה, ורבים מאוד מתנגדים כליל לרעיון [העצמאות]."⁵³

החיים בשלושה אזורי זמן:

עות'מאני/גרגוריאני/הג'רי

המודרניות של פלסטין העות'מאנית יצרה יקום מפורק לגורמים, שניכר יותר מכל בחלוקה לאזורי הזמן כפי שהתבטאה במעברים היומיומיים בין הזירה הביתית למרחב הציבורי. בצבא הונהגו תקנות זמן חדשות במטרה למְשַׁטֵר את מחזור העבודה של החיילים ולהבטיח

⁵² וג'יה כות'ראני, בלאד אלשאם פי מטלע אלקרן אלעשרין: אלסכאן ואלאקתצאד ופלסטין ואלמשרוע אלצהיוני: קראא'ה פי אלוות'אא'ק אלהבלומאסיה אלפרנסיה (ביירות: מעהד אלנמאא' אלערפי, 1980), 256.

⁵³ יומן סכאכני, כרך 3, עמ' 46.

התנהגות ממושמצעת.

תורג'מאן מתעד את פעילויותיו על-פי חלקי שעות ("ארוחת צהריים 12:20, פגישה עם טאהר אפנדי 16:40; הלכתי לישון 11:45"). פילוחי הזמן האלה היו – עבור פלסטין – חידוש שנכנס לשימוש רווח במלחמת העולם הראשונה. החיילים הפנימו אותם והחלו לשנות את אופן חלוקת הזמן שלהם במרחב האזרחי. באירופה, כמו באיסטנבול ובמצרים, החלו להופיע כבר במאה ה-19 מגדלי שעונים בראש מבנים ציבוריים ובכיכרות הערים, אך בסוריה הגדולה ובפלסטין, השיטות החדשות לניהול הזמן היו טריות יותר – והדוגמה הבולטת ביותר היא מגדל השעון שהוקם בשער יפו לציון יום השנה להכתרתו של הסולטאן עבד אלחמיד (ב-1901), והרחיב את המשמעת הצבאית והממשלתית אל הציבור כולו. ג'יימס גלווין טוען שהשעון בירושלים סימל את המפגש בין "הזמן לבין משמעת העבודה" והמחיש את "הניסיון לפקח על כוח העבודה בירושלים ולהכפיפו לסדר יום מתשע עד חמש".⁵⁴

תורג'מאן השתמש בשלושה לוחות שנה (העות'מאני/רומי, הגרגוריאני/מערבי וההג'רי) ובשני אזורי זמן (הערבי והפרנג'י) ברישומיו היומיים ביומנו. ציוני-הזמן העות'מאניים שימשו לארגון כל העניינים הפיננסיים והצבאיים, כמו ימי תשלום משכורות, פקודות צבאיות ותקנות. לוח השנה הגרגוריאני שימש לארגון אירועים פוליטיים ואירועים חשובים בזמן המלחמה – כמו תאריכים של קרבות ושל כניסת צבאות מתחרים – כמו גם לציון הקשר בין ירושלים לבין העולם החיצון. לוח השנה ההג'רי סימן חגים מתקרבים ואירועים טקסיים. בכל רחבי פלסטין השתמשו חקלאים בלוח שנה רביעי, היוליאני (אורתודוקסי-מזרחי), כדי לסמן את מחזור היבולים החקלאיים – זריעה, קציר והכנות להצטיידות לקראת החורף. באותה

James Gelvin, *The Modern Middle East: A History* (London: Oxford University Press, 2005), 101

תקופה (ואפילו היום בחלקים גדולים של המזרח התיכון הכפרי), רווחת האמונה בקרב נוצרים ומוסלמים כאחד כי לוח השנה היוליאני מותאם יותר למחזורי הטבע מלוחות השנה ההג'רי, העות'מאני או המערבי. היו גם עירוניים, כמו סכאכני, שהשתמשו בלוח השנה היוליאני בחיי היומיום על מנת לציין אירועים חשובים, לרבות כניסת השנה החדשה. בעולמו של אחסאן שלטו, אם כך, שתי מערכות זמן. המערכת הפרנג'ית סימנה את שעות העבודה במפקדת הצבא והסדירה שעות מפגשים עם חברים ומכרים. לוחות הזמנים נוהלו בעזרת שעוני כיס, שהיו יקרים אך לא מחוץ להישג ידם של אזרחים מן השורה. אנו יודעים שלאחסאן היה שעון כיס משום שהוא מתאר מקרה שבו "השכל הזעיר שלי אמר לי לפרק את המנגנון". הוא פירק שוב ושוב את שעונו עד ש"השתחרר לפתע הקפיץ, וכעת השעון מקולקל ולא יצלח לדבר".⁵⁵

השעון הערבי חילק את היום לחמישה חלקים, בין זמני התפילה, והסדיר גם את תקופות הצום ואת תום יום העבודה עם שקיעת השמש. "הזמן הערבי" חילק את היום לשתיים-עשרה שעות אור יום, החל מהזריחה וכלה בשקיעה.⁵⁶ חלק מהשעונים, כמו שעון השמש באזור

⁵⁵ "קפיץ השעון ושכלי הזעיר", יומן תורג'מאן, 24 במאי 1915, עמ' 118.

⁵⁶ שורשיו של מניין השעות הערבי נעוצים ככל הנראה בשיטה הרווחת וההגיונית ביותר למדידת זמן ששימשה ברוב העולם עד סביב שנת 1600. באותם ימים, שעות היום היו מחולקות ל-12 חלקים שווים, ושעות הלילה ל-12 חלקים שווים. בכפוף לעונה, השעות ששימשו בשעות היום היו ארוכות או קצרות יותר מאלה ששימשו במהלך הלילה. שעוני השמש והאצטרולבים ששימשו למדידת זמן כוילו בחלוקה ל-12, ללא קשר לעונה בשנה. כך שאותו שעון השמש יכול היה לחלק בצורה שווה גם יום קיץ ארוך וגם יום חורף קצר. ה"יממה" הייתה מורכבת מ-24 שעות והחלה עם שקיעת השמש. אחרי 12 שעות חושך הגיעו 12 שעות יום, אף-על-פי שאורך השעות ביום לא היה זהה לאורך השעות בלילה. השיטה שלפיה "יממה" חדשה נפתחת עם השקיעה נותרה בשימוש באזור המבודד של חצי-האי ערב, גם כשבאירופה הונהגה השיטה שלפיה 24 השעות אינן מתחילות בין ערביים, כפי שהיה נהוג עד אז,

התרגם ליד בית תורג'מאן, גישרו בין שתי שיטות הזמן, ואחסאן הצליח לעבור בצורה חלקה יחסית משיטה לשיטה (משפט כגון "נפגשתי איתו בשעה ארבע פרנג'ית, שמקבילה לשעה עשר לפי השעון הערבי") מדגים היטב את ציון הזמן הכפול ששימש אותו לעיתים קרובות), בדיוק כפי שהתנהל בו-זמנית עם שלושת לוחות השנה. כל הרשומות נכתבו תוך הקפדה על ציון התאריך העות'מאני, הגרגוריאני וההג'רי. עם זאת, מדי פעם שורר בלבול ברשומותיו, למשל כאשר הוא מבקר את שכניו בזמן העֶשָאא' (תפילת הערב) – ולא ברור אם הוא אוכל איתם ארוחת ערב מוקדמת או מצטרף אליהם לתפילה.

כפי שהיה בצבאו של מוחמד עלי פאשא מאה שנה קודם לכן, גם במטה הצבאי בבניין נוטרדאם החדירו בחיילים הסדירים הפלסטינים משמעת והקפדה על זמנים ששינו את הרגלי היומיום שלהם. משמרות עבודה, הפסקות צהריים, הפסקות אחר הצהריים, משמרות ערב – כל אלה ועוד נשמרו בקפדנות. המפקדה בנוטרדאם הייתה המבנה הראשון בירושלים שחובר לחשמל (1915) באמצעות גנרטורים משלה, וכך נפתחה אפשרות ליום עבודה של 24 שעות. בעיני אחסאן סימל הקומיסריאט את הקידמה, כפי שבאה לידי ביטוי במדים, בתאורת החשמל ובאוטומובילים, ואילו ביתו שליד החרם, אשר בו כתב את זיכרונותיו בשעת לילה מאוחרת לאור הנר, סימל את המסורת.

אלא באמצע המחצית החשוכה – ומסתיימות באמצע המחצית החשוכה של היממה הבאה. כך שבהערכה גסה, אחרי שש שעות של חושך הגיעו 12 שעות אור יום, ולאחריהם שש שעות חושך נוספות שהשלימו את 24 השעות." מתוך: Elias Antar, "Dinner at When?" *Aramco Magazine*, March/April:

חינוך נטול סנטימנטים

עולמו של אחסאן היה בעת ובעונה אחת חילוני, פציפיסטי ומלא חמלה. קשה שלא להתפעל מהשקפתו הקוסמופוליטית לאור הסביבה המשפחתית המסורתית שבה גדל, השכלתו המוגבלת, ואפילו ניסיון חייו המועט והגיל הצעיר שבו גויס לצבא. אנו יודעים שאביו, חסן, עמד על כך שבניו ובנותיו יזכו לחינוך קוֹרְאני לפני שימשיכו (ברובם) לבתי ספר חילוניים.⁵⁷ הוא היה פציפיסט מטבעו (כלומר, לא מתוך אידיאולוגיה), מן הסתם כתגובה לשפיכות הדמים של המלחמה ולשיעורי התמותה הגבוהים ממחלות ומרעב במהלך מלחמת העולם הראשונה. אך השקפת עולמו עוצבה ביסודה מתוך אינטראקציה עם כמה דמויות אינטלקטואליות: עומר צאלח ברגותי, עאדל ג'בר, מוסא אלעלמי, ח'ליל סכאכני, אסעאף נשאשיבי ובן-דודו חסן אלח'אלדי, שקיבל זה עתה תואר ברפואה בביירות. בתוך הקבוצה הזו היה אחסאן – עדיין חייל צעיר ונוח להשפעה – בעיקר על תקן משקיף מהצד. לכך עלינו להוסיף את שיעור הקומה של דמות כמו רוסתום חיידר, סגן מנהל מכללת אלצל'אחיה בדמשק (שהוקמה ב-1909). אחסאן ביקר אצל ח'ליל סכאכני, מורהו הנערץ, לפחות שלוש-ארבע פעמים בשבוע במהלך שנות המלחמה, ואצלו פגש את חיידר. סכאכני היה זה שהעלה בפניו את הרעיון לתעד את מחשבותיו ביומן, אך ברמה המשמעותית יותר, אחסאן ספג ממורהו את חשיבתו הביקורתית על לאומיות ואת השקפותיו המתקדמות בעניין חינוך ילדים ושחרור האשה.

המגוון האנושי שאפיין את חוג חבריו הקרוב של תורג'מאן קורא תיגר על ההנחה הרווחת, שלפיה המקום היחיד שבו יכלו ערבים

⁵⁷ אני מודה לצאלח תורג'מאן על פיסת המידע הזו. (ריאיון מה-11 בינואר 2006, רמאללה). אחסאן למד בדוסטוריה, עאדל וחסן במכללת סנט ג'ורג', ושלוש הבנות – אסמא, סירת ויוסרא – בבית-הספר של האחיות ציון. כל בתי-הספר שכנו בירושלים.

בתקופה העות'מאנית לרכוש השכלה חילונית ומודרניסטית היו בתי הספר של המיסיון (כמו הסמינרים הרוסיים בנצרת ובבית ג'אלה, בתי הספר של האחים לאסאל ביפו ובירושלים, בתי הספר ע"ש יוסף הקדוש ושל האחיות ציון, ובתי הספר של הבישוף גובאט). סכאניני, בסיועם של תומכי הנאורות הערבית כמו נח'לה זורייק, הצליח לייסד מערכת חינוך שקראה תיגר על בתי הספר של הכנסייה ומשכה מאות תלמידים מפלסטין שבחרו להתרחק מהכיתות של המיסיונרים הנוצרים. מכללת אלדוסתוריה (לימים מכללת אלוטניה) נוסדה ב-1909 ברוח החוקה העות'מאנית, למעשה כמחאה נגד ההיררכיה של הכנסייה האורתודוקסית (היוונית). כאן קיבל אחסאן את השכלתו הבסיסית, והוא המשיך להתרועע עם בוגריה ומוריה של דוסתוריה גם כשהיה בצבא.

לאליטה הצבאית היו מוסדות כמו אקדמיית המלחמה האימפריאלית באיסטנבול והמכללות הצבאיות האזוריות בערים כמו דמשק ובגדאד, שסיפקו לכמה תלמידים יחידי סגולה חלופה "לאומית" לבתי הספר המיסיונריים. אך היה זרם אינטלקטואלי נוסף שנוטים להתעלם ממנו: מערכת החינוך העות'מאנית המודרניסטית שהוקמה לאחר מהפכת 1908. רוב בתי הספר הציבוריים בירושלים החלו לשלב תוכנית לימודים חילונית על-פי עקרונות אירופיים. בית-הספר הציבורי החשוב ביותר בעיר היה אלרשידיה, שבינן בוגריו נמנו דמויות בולטות ברפורמות של אותה התקופה. רפורמיסטים כמו שייח' מוחמד צאלח שאבו השראה מהרפורמיזם האסלאמי של ג'מאל אלדין אללאפע'אני ומוחמד עבדו. השייח' צאלח הקים את ראודת אלפייחאא', שבצעד נועז המירה את כל הטקסטים ההיסטוריים, הגיאוגרפיים, הספרותיים והדתיים מטורקית לערבית.⁵⁸ המכללה העות'מאנית החשובה ביותר בפלסטין בתקופתו של

⁵⁸ יעקוב אלעודאת, "שייח' מחמד אלצאלח", אעלאם אלפפר ואלארב פי פלסטין, אלקדס: דאר אלאתראא', 1992, 342-343.

אחסאן הייתה אלצלאחיה, שהוקמה ב-1913, ביוזמת ג'מאל פאשא, במתחם כנסיית סנטה אנה (כנסיית צלבנים באזור החרם שהופקעה מידי הצרפתים במהלך המלחמה). סלאהאדין אַיובי פּוֹלְיָה-יִי אַסְלַמְיִסי, כפי שכונתה המכללה בטורקית, הייתה ניסיון שאפתני מצד ג'מאל להכשיר דור של אינטלקטואלים ערבים פרו-עות'מאנים. המכללה סיפקה שתים-עשרה שנות לימוד, בשני שלבים, לאחר החינוך היסודי, ולפיכך נחשבה למוסד ברמה אוניברסיטאית; תוכנית הלימודים שלה שילבה בין תיאולוגיה לבין הדיסציפלינות החילוניות המתקדמות ביותר של אותה התקופה.⁵⁹ את המכללה ניהלו שלושה מבני טיפוחיו של ג'מאל פאשא: עבד אלעזיז שאוויש, שכיב ארסלאן ועבד אלקאדר מוגרבי, כולם מראשוני תומכיה של תנועת הטורקים הצעירים וחסידי מפלגת הביזור העות'מאנית. אך הדמות החשובה ביותר בצלאחיה הייתה רוסתום חיידר (1886-1940), שייסד את האגודה הערבית הסודית ג'מעית אלערביה אלפּתאָת (אגודת הערבים הצעירים) ב-1911, יחד עם עאוני עבד אלהאדי ואחמד קדרי.⁶⁰ חיידר מוזכר רבות ביומנו של תורג'מאן, כחברו של סכאכני וכתומך נלהב של הערביזם בשלטון העות'מאני. ב-1918 הוא נמלט מדמשק אל ג'בל דרוז יחד עם סכאכני כדי לחבור למרד הערבי בהנהגתו של הנסיך פייצל. עם חוג ידידיו של תורג'מאן נמנו שני אינטלקטואלים בולטים אחרים שלימדו באלצלאחיה: אסעאף נשאשיבי, שלימד ערבית, ועאדל ג'בר, שלימד צרפתית וגיאוגרפיה. סכאכני לימד גם באלצלאחיה, כשלוש הזמנים שלו במכללתו אפשר לו.

ביומנו התבטא תורג'מאן בעוינות כלפי נשאשיבי וג'בר, בטענה

Martin Strohmeier, "Al Kulliyaa al-Salahiyya, A Late Ottoman University ⁵⁹ in Jerusalem", in *Ottoman Jerusalem: The Living City 1517-1917*, ed. Sylvia Auld and Robert Hillenbrand (London: Altajir World of Islam Trust, London, 2001), 57-62

⁶⁰ שם, 60.

שהם שחצנים ואלטיסטים. אך הוא היה ארסי במיוחד כלפי עאדל ג'בר, והאשים אותו כי הוא מגונן על ג'מאל פאשא ובשלב מסוים אף כינה אותו סוכן חשאי בחסות הממשלה.⁶¹ ברשומה שכתב ב-15 במאי 1915, הוא מציין שג'בר נשלח לחיפה בשם ג'מאל פאשא, ככל הנראה למשימת גיוס עבור מכללת אלצלאחיה. בסוף הרשומה, הוא מצטט, מתוך הסכמה, את בן-דודו חסן אלח'אלדי שאמר כי עאדל ג'בר הוא "מרגל עות'מאני".⁶² ג'בר עצמו מעולם לא הסווה את תמיכתו במועצת האיחוד והקידמה ולכל אורך המלחמה הגן על המדיניות העות'מאנית בדיונים סוערים עם נשאיבי, סכאכני ומוסא אלעלמי. הוא לא היה לבד בנטייתו הפוליטיות. זוהי רק דוגמה המשקפת את המתיחות שהלכה ונבנתה בין הברדלנים הערבים לבין העות'מאניסטים בקרב האינטליגנציה הפלסטינית (והסורית-לבנונית). אין כל עדות לכך שהאשמות הריגול של אחסאן כלפי ג'בר התבססו על עובדות כלשהן (עם זאת, ייתכן שעאדל נלחם על תשומת ליבה של ת'וריא, אהובתו של אחסאן). ג'מאל תרם להיווצרותו של הקרע הזה בשורות הקבוצות הפוליטיות הערביות, בכך שביקש לטפח עוינות בין אלה שנתפסו בעיניו כ"לאומנים קיצוניים" לבין לאומנים ערבים מתונים.⁶³ אלצלאחיה הייתה בעיניו בסיס ממוסד שממנו יוכל לבנות שירות ציבורי אזרחי נאמן עבור משטרו החדש.⁶⁴

יעד מרכזי נוסף של אלצלאחיה היה ליצור בסיס אינטלקטואלי עבור תנועה פאן-אסלאמית בחסות עות'מאנית. מרטין סטרומאייר

⁶¹ יומן תורג'מאן. ראו הרשומות מ-5 במאי 1915, "עאדל ג'בר מגן על הממשלה"; ומ-15 במאי 1915, "האם עאדל אפנדי מרגל עות'מאני?"

⁶² שם.

⁶³ אלה המונחים שבהם משתמשים מוחמד עזת דרוזה (לעיל הערה 31) ומרטין שטרומאייר (לעיל הערה 59). האחרון כתב מנקודת מבט שונה אך סיפק ניתוח זהה למטרותיו של ג'מאל פאשא.

⁶⁴ שטרומאייר (לעיל הערה 59), עמ' 61.

טוען כי ג'מאל פאשא שם לו למטרה להכשיר "תיאולוגים שניחנו לא רק בפתיחות, אלא גם בכשירות האינטלקטואלית, להתמודדות עם תפישות חילוניות ומדעיות" ברוח מוחמד עבדו.⁶⁵ האחרון זכה להערצה רבה בסביבתו של סכאכני – שלימים הפכה למפלגת לצ'עאליפ ("הריקים והפוחזים") – אך החבורה לא הסתפקה ביעדי הרפורמה האסלאמית של עבדו ואף אימצה השקפות שהיו חילוניות בבסיסן, ואפילו (במקרים מסוימים) אנטי-דתיות. עם התקרבותם של החיילים הבריטים לדרום פלסטין, העביר ג'מאל פאשא את המכללה, יחד עם הסטודנטים וצוות ההוראה, לדמשק. כתוצאה מכך כשלה מכללת אלצלאחיה בהשגת יעדיה, משתי סיבות: היא לא הצליחה לגייס סטודנטים מחוץ לאזור הסורי-פלסטיני (כלומר, מהודו ומאינדונזיה), כפי שציפה ג'מאל; והיא לא האריכה מספיק שנים כדי לפתח אסכולת חשיבה עצמאית. לאתר המעבר לדמשק, רוב חברי הסגל – לרבות סכאכני ורוסתום חידר – ערקו והצטרפו למרד הערבי.

חומרי הקריאה של אחסאן בתקופת שירותו תחת פיקודו של רושן ביי היו מאוד אקלקטיים. משפחתו התהדרה בספרייה ביתית מרשימה, שאסעאף נשאשיבי ומוסא אלעלמי היו שואלים ממנה ספרים. אחסאן עצמו הוסיף לה כמה ספרים במהלך התמחותו במכללת דוסתוריה. בשעות ההמתנה הארוכות ליד שולחנו, הוא קרא מיצירותיהם של זַמְח'שְרִי וקלאסיקות ערביות אחרות, כמו תולדות התרבות הערבית מאת מוחמד כורד עלי, שהיה אחד התומכים הגדולים בתוכנית הפאן-אסלאמית של אלצלאחיה. אחסאן קרא והעריץ את ספרו של קאסם אמין תחריר אלמֶרְאָה (שחרור האשה, קהיר 1899). אך הוא היה גם צרכן כבד של רומנים רומנטיים. הוא קרא "מדריכי נישואין", כמו אנתחי'אב אלז'אונג'ה (כך תבחר אשה), לילת אלעוֹרֶס (ליל הכלולות)

והיא תוּנא אל תנאסוּלְקָה (חיי המין שלנו) – בעיקר פרי עטם של סופרים אירופים. בדרך כלל היו אלה תרגומים מקומיים של עלונים באנגלית ובצרפתית, ואחסאן קרא אותם בחשאי בעבודה מחשש שאביו יתפוס אותו. הוא מציין שקציניו בצבא – טורקים, אלבנים וערבים (כמו פארס אפנדי ואסמאעיל אלמאני) – נזפו בו כל אימת שתפסו אותו קורא, לרוב ממניעים אינטלקטואליים ולא מדאגה למשמעת העבודה שלו. כך לפחות טען תורג'מאן. הוא קרא גם את העיתונות המקומית בהתלהבות רבה, ואהב במיוחד את אלח'מארה, שבועון סאטירה פוליטית שלעג למנהיגי מועצת האיחוד והקידמה. העובדה שלאחסאן הייתה גישה לעיתון זה מלמדת אותנו כי הצנזורה העות'מאנית בזמן המלחמה הייתה רופפת בהרבה מכפי שאנשים רבים מניחים.

מחיקת הזהות העות'מאנית

יומנו של אחסאן תורג'מאן יוצא דופן בעמדות הקיצוניות שהוא מביע נגד ג'מאל פאשא ומנהיגי ה-CUP. אין להשוותו עם ההיסטוריוגרפיה הלאומנית הערבית של התקופה שלאחר המלחמה, אלא לאוטוביוגרפיות של בני התקופה כמו מוחמד עַזַת דרוזה ואסעד רוסתום. שניהם החלו את הקריירה הפוליטית שלהם כחסידי מפלגת הביזור העות'מאנית ולבסוף הצטרפו למחנה הלאומני הערבי. שניים מחוג ידידיו של אחסאן – סכאכ'ני (מורהו) ועומר צאלח ברגותי (חברו) כתבו ספרי זיכרונות שמהם עולה יחס אמביוולנטי כלפי מפלגת הביזור העות'מאנית במהלך המלחמה. ככל שהתקדמה המלחמה, החלו שניהם להזדהות עם מנהיגותו של הנסיך פייצל. רוסתום הצטרף לבסוף למרד הערבי בג'בל דרוז והפך למזכירו הפרטי של פייצל. סכאכ'ני נמלט מדמשק לאחר שחרור מהכלא (ב-1918) ו"חצה את הקווים" אל המורדים – שם התכבד בכתיבת ההימנון

הלאומי הערבי. אצל כולם, נקודת המפנה הייתה המשפטים הצבאיים שנערכו ללאומנים הסורים ותלייתם בביירות באוגוסט 1916. לעומת זאת, היו עדיין בקרב האינטליגנציה הירושלמית גם כאלה שהעדיפו הסדר שבמסגרתו פלסטין תישאר פרובינציה עות'מאנית עד תום המלחמה. עליהם נמנו עאדל ג'בר, שערך את אלחיאת בירושלים וביפו; השייח' מוחמד צאלח, מנהל ראוּדת אלְמְעארף; ומחמוד ג'אוויש, מנהל מכללת אלצלֶאחיה. עומר צאלח מתאר באוטוביוגרפיה שלו מפגשים שקיים ג'מאל פאשא עם מנהיגים ערבים בירושלים ובדמשק בשנים 1916 ו-1917 כדי לדון בקונפדרציה טורקית-ערבית.⁶⁶

ביומנו משתלח תורג'מאן ללא הרף בג'מאל ובאנוור פאשא, ובמיוחד יוצא חוצץ נגד המערכה הכושלת של ג'מאל בחזיתות סואץ ומדבר סיני, שבה נטלו חלק רבים מחבריו ובני משפחתו של אחסאן. שוב ושוב תוקף אותו חלום הבלהות שלו – האפשרות שיישלח אל החזית. דמותו של ג'מאל, כפי שהוא משרטט אותה, מלאת סתירות. מצד אחד, הוא מתאר אותו כמי שהחניף לחיילים היהודים והנוצרים, בניסיון לזכות בתמיכתם של המיעוטים בסוריה על ידי מתן פטור משירות צבאי ושליחה לתפקידים פקידותיים. מצד שני, אחסאן תוקף גם את אנואר ואת ג'מאל בטענה שהם משפילים את יהודיה ונוצרייה של ירושלים כאשר הם מגייסים אותם אל גדודי העבודה על מנת שינקו את הרחובות וייקחו על עצמם את העבודה הקשה של סלילת כבישים ומסילות רכבת. רבים מאנשי אותם גדודים נספו ברעב ובמחלות כתוצאה מעבודות הפרך. העדויות שנותרו מאותה התקופה גדושות בסיפורים אודות ההשפלה שהסבו הגדודים הללו לאוכלוסייה המקומית. סכאכני, שהקדיש כמה רשומות ביומנו לנושא, מביא באחת מהן את התיאור הבא: "היום גויסו נוצרים רבים כמלקטי אשפה

⁶⁶ ברגותי, אלמראחל, 187.

בבית לחם ובבית ג'אלה. כל אחד קיבל מטאטא, יעה ודלי, והם פוזרו בין סמטאות העיר. ליד כל בית שעברו צעקו המגויסים, 'שלוחו לנו את האשפה שלכם'. נשות בית לחם הביטו החוצה מחלונות הבתים והתייפחו. זוהי ללא ספק ההשפלה בהתגלמותה. חזרנו לימי השעבוד של רומא ואשור הקדומות.⁶⁷ כשמונה לפקיד זמני במפקדת הצבא בירושלים, הממונה על פטור משירות, ניסה תורג'מאן – לשווא – להקל את סבלם של החיילים.

באחד המקרים מציין אחסאן את חתונתו של ג'מאל פאשא עם "פרוצה יהודית" מירושלים כדוגמה למשוא הפנים שנקט.⁶⁸ הוא מתייחס לפילגשו של המפקד הבכיר, לאה טנבאום, שמשפחתה הייתה פעילה בארגון הסהר האדום, הפרו-עות'מאני. ברשומות אחרות מצטייר ג'מאל כאדם שרירותי הטרוד כל-כולו בהאדרה עצמית – מאריך את שעות העבודה של חיילים מן השורה ומבטל את חופשותיהם השבועיות ביום שישי. ג'מאל נתפס גם כצבוע, המחלק ממתקים ושוחט כבשים להנאת חייליו בחגים, אך מניח להם לרעוב ומלין את שכרם בשאר ימות השנה. אחסאן היה עוין במיוחד כלפי ניסיונותיה הציניים של מועצת האיחוד והקידמה להשתמש בדת למען ההגנה על מאמצי המלחמה בפרובינציות הערביות. באחת הרשומות מתוארת מסיבה גדולה שאירח רושן ביי במפקדת הצבא לכבודם של אחמד ג'מאל פאשא וגמ'אל פאשא "הקטן" ("המרסיני").

זעמו של אחסאן כלפי ג'מאל מגיע לשיאו במהלך מתקפתו של ג'מאל כנגד הפלגים הלאומיים החשאיים. היא החלה ב-30 במרס, עם תלייתם של שני חיילים בשער שכס, באשמת ריגול לטובת הצבא הבריטי. פעולות הדיכוי הגיעו לשיאן בהוצאתם להורג של קצינים ערבים שהיו חברים באגודה הערבית ובקבוצה החשאית "עהד" לאחר

⁶⁷ יומן סכאכני, כרך 2, 28 במרס 1915, עמ' 59-158.
⁶⁸ ג'מאל פאשא מתחתן עם אחת היצאניות, יומן תורג'מאן, 27 במאי 1915, עמ'

משפט בזק בעאל"י. עם זאת, תורג'מאן מרכז את התבטאויותיו האנטי-עות'מאניות בכמה התייחסויות חיוביות למפקדים טורקים ואלבנים שרחש כלפיהם חיבה גדולה. ביניהם היו מפקדו בפועל עלי רושן ביי (אלבני); ניהאד ביי, מפקד חיל המצב בירושלים (טורקי); וקצינים טורקים רבים ששירתו עימו. כשהותקף ואוים בידי מפקדו הישיר (קצין אלבני עלום שם), ביקש את עזרתו של רושן ביי, לא של קצינים ערבים אחרים.

יומנו של אחסאן רצוף תוכחה כנגד הערבים על כניעותם בפני הדיכוי הצבאי העות'מאני. שוב ושוב הוא מתאר את העם הסורי והעם הפלסטיני כחבורה כנועה ומתרפסת (אומה ד'לילה) שאינה מתקרבת ברמתה לטורקים. אף אומה גאה לא הייתה נותנת שיובליוה כצאן לטבח מבלי להתמרד. חרף היותו פציפיסט בנשמתו, מעת לעת הוא מגיב בשמחה על ניצחונות העות'מאנים בגליפולי ובכות אלעמארה (דרום עיראק), ואת זהותו הלאומית הוא מתאר בצורה לא עקבית, לעיתים כותב שהוא שייך ל"אומה העות'מאנית" ולעיתים שהוא חלק מן "האומה הערבית", אך הוא לא מגדיר את עצמו לעולם כאיש "האומה האסלאמית" – קטגוריה שאותה החל ג'מאל פאשא לטפח לאחר 1917 כדי לזכות את העות'מאנים בתמיכה פרסית והודית. את מרב חיצו הלעג ביומנו של אחסאן ספגו חכמי הדת, העולמאא' והשייח'ים. השייח' אסעד שוקיירי, המופתי של הארמיה הרביעית מעכו, מתואר כצבוע משום שנסע לאיסטנבול בלוויית אנשי דת מפלסטין על מנת להספיד את החללים העות'מאנים בגליפולי ובדרדנלים.

רק כאשר שריף חוסיין ושבטי חיג'אז מרדו בעות'מאנים בתמיכתם של הבריטים, הצדיק אותם אחסאן והביע גאווה על היותו ערבי. "יברך אללה את אנשי חיג'אז".⁶⁹ עם זאת, הוא גם מודע לכך

⁶⁹ "מרד השריף חוסיין כנגד השלטון העות'מאני", שם, 10 ביולי 1916, עמ' 205.

שמרידתם לא נבעה מתוך אלטרואיזם טהור. אחת הסיבות למרד, לדבריו, נעוצה בכך שג'מאל פאשא הפסיק לשלם דמי חסות לחיג'אזים על אבטחת מסילת הרכבת בין דמשק לְמְדינה.

סוף עידן התמימות

יומנו של אחסאן תורג'מאן הוא מתקפה ארוכה ובלתי מתפשרת על אתוס המלחמה. עמדתו לא נולדת מתוך אידיאולוגיה פציפיסטית אלא יותר מתוך תחושת מיאוס לנוכח ההתפוררות החברתית בעקבות המלחמה ולנוכח אובדן היציבות של פעם – שתי תופעות שאותן ייחס למגלומניה של המנהיגות העות'מאנית החדשה. הפוליטיקה החדשה של ההאדרה הלאומנית, הדיכוי האתני ושפיכות הדמים הביאה להיווצרות עולם לא רציונלי ולא קוהרנטי. היא חוללה את מה שג'ון ברגר כינה "היפוכה של הפוליטיקה". כמו בחזית האירופית – בבליגיה, בצרפת ובדרדנלים – המלחמה נתפסה כבעלת השפעה הרת-אסון, ואנשים הרגישו שאיבדו שליטה על העתיד. בדיון שהתנהל קודם לכן, על עתידה של פלסטין, היינו עדים לתחושה של אובדן כיוון והתרחקות מוודאויות ישנות. קריסתה הממשמשת של האימפריה יצרה תחושה של התפרקות גיאוגרפית. ג'ון ברגר טוען כי בתנאים כאלה של ניכור והתרחקות, שהיו דומים מאוד למצב בלוואנט, "איש לא הבין איזו השפעה מרחיקת-לכת תהיה להיפוכה המתקרב של הפוליטיקה – כלומר, לעליונותה של האידיאולוגיה על פני הפוליטיקה". כך היה גם במקרה של המלחמה באירופה, ששמה קץ לעידן "התמימות הפוליטית":

עד מהרה כבר לא היה כל צידוק לתמימות שכזו. מי שביקשו לשמר אותה נדרשו להתכחש ליותר מדי הוכחות בשטח: בראש

ובראשונה אופן ניהולה של מלחמת העולם השנייה (לא רק התפרצותה) והעובדה שההמונים, ברובם, השלימו עימה בשתיקה... בפועל, מה שקרה הוא שרוב האנשים נותרו בתמימותם הפוליטית במחיר של התכחשות לחוויה – וזה לכשעצמו תרם עוד יותר להיפוץ הפוליטי-אידיאולוגי.⁷⁰

אותה השלמה שבשתיקה, שרווחה בקרב ההמונים, אנו יכולים לראות גם בהתרשמויותיו היומיומיות של אחסאן לגבי מהלך המלחמה. העולם אכן התפורר סביבו. המהלך הצבאי הנרחב להפקעת תבואה מידי האיכרים הביא לזינוק חד במחירי המזון בעיקר, ולאחר מכן אף להיעלמותם המוחלטת של הירקות והבשר. נשים וילדים (רוב הגברים הצעירים כבר גויסו) עמדו בתורים ארוכים בכניסה למאפיות ונלחמו על כל פירור לחם. הרעב היכה בכל עיר גדולה בסוריה, בפלסטיין ובהרוב הלבנון, וכפי שמציין אחסאן, היה זה רעב מעשה ידי אדם, שנגרם תחילה כתוצאה מהמצור הכלכלי של הבריטים על חופי פלסטיין ולאחר מכן מהחרמת מזון בידי הצבא – ולא ממחסור. בלבנון התווספו אל הרעב גם סנקציות כלכליות שהטיל ג'מאל פאשא כדי להעניש את מנהיגי הלאומנים על מה שנתפס בעיניו כשיתוף פעולה עם שלטונות צרפת.⁷¹ בקיץ 1915 כבר הגיעה מתקפת הארבה אל ירושלים, ובעקבותיה פרצו בעיר שלל מגפות, ביניהן כולרה וטיפוס. קבצנים החלו לצוץ בכל מקום. הנימה הציורית שבה תוארו הקבצנים בספרות המסעות האירופית עשויה לעורר בנו את ההנחה שפשיטת יד הייתה מאז ומעולם חלק בלתי נפרד מהנוף הירושלמי. אך אם כך היה, אחסאן – שחי כל חייו בעיר העתיקה – לא היה מקדיש לכך תשומת לב רבה כל כך ביומנו. למעשה, המלחמה הביאה

John Berger, "An Article of Faith", in *About Looking* (New York: 70
Vintage Books, 1980, p. 130

71 דרוזה (לעיל הערה 31).

להתפוררות חיי המשפחה ולהיווצרות צבא של קבצנים. כמו בערי בירה של פרובינציות אחרות ברחבי האימפריה העות'מאנית, גם כאן קיבלו העניים המרודים סיוע מרשת הקדשים שנקראה תַּפְּיָא, ושסיפקה בתי תמחוי וחלוקת מזון ציבורית. ברוב השכונות התושבים דאגו לעצמם, באמצעות רשתות סיוע משפחתיות ודתיות. עם פרוץ המלחמה והיעלמותם הגורפת של הגברים המפרנסים מן המשפחות העניות, חוותה העיר פרץ של סולידריות קהילתית. שכרו החודשי של חייל עות'מאני עמד על 85 פיאסטר (גרוש), סכום שהספיק בקושי לצריכת הטבק החודשי שלו. בזמן המלחמה, הטבק היה אחד מסמלי ההישרדות העיקריים ואמצעי לסחר חליפין בקרב חיילים. הוא הפך לסחורה מבוקשת בשוק השחור. לפחות 12 רשומות ביומנו של אחסאן עוסקות במחסור בסיגריות ובמשבר שייצג המחסור הזה בעיני חיילים ואזרחים כאחד. המחסור בטבק הפך למטאפורה (בכל יומני המלחמה) למחסור הכללי שחוללה המלחמה. ביום שישי, 23 באפריל 1915, כתב אחסאן את הרשומה הבאה:

הטבק אזל מירושלים, ואף אחד כבר לא יכול למצוא טבק בכלל. כולם ממורמרים ונסערים מחמת המחסור בתותן. כבר אזלו כמה דברים קודם לכן, כמו סוכר, אורז, נפט וכדומה. אבל זה לא היה אכפת להם כמו שאכפת להם מהסיגריות. חייבים להודות שזה דבר מוזר. התושבים ויתרו על דברים רבים, אבל אכפת להם מהסיגריות יותר מהאוכל. עד שחלק התחיל לקרוא נגד הממשלה, ולהאשים אותה על הכרזת המלחמה.⁷²

הקצינים קיבלו עדיפות כשהגיעו משלוחים חדשים של טבק, ורבים מהם ארגנו לעצמם תוספת שכר כשמכרו אותו לחיילים, במיוחד אם

⁷² "התותן חשוב מן האוכל", יומן תורג'מאן, 23 באפריל 1915, עמ' 52-54.

המשלוח כלל מותגים מובחרים מאיסטנבול, כמו 'סאמסון' ו'מוראד'. עם קריסתם הכלכלית של בתי-אב רבים החל להתהוות בירושלים, כמו בדמשק ובביירות, מוסד חדש: זנות. הצבא העות'מאני הקים בתי בושת משלו בעיר הקודש כדי לספק את צורכי חייליו. בכמה טקסטים מן התקופה מצוין כי הקצינים הבכירים, וגם נכבדי העיר ובעלי שררה, החזיקו פילגשים.⁷³ עם זאת, בשנתה השנייה של המלחמה הזנות כבר הייתה תופעה נפוצה ושירתה את אנשי הצבא על כל דרגיהם – רובם הופרדו למשך חודשים ושנים ממשפחותיהם ומחברת נשים בכלל. כשעלה הסולטאן מוחמד רשאד אל כס השלטון, ב-27 באפריל 1915, ערך ג'מאל פאשא מסיבה גדולה לרגל המאורע בגינת המפקדה, והזמין את הקצונה העות'מאנית הבכירה והנכבדים המקומיים. חמישים פרוצות הובאו מבתי הבושת של העיר כדי ללוות את הקצינים, ואילו נכבדי העיר הביאו את נשותיהם. אחסאן הביע זעזוע לנוכח העירוב בין זונות לבין נשים "מכובדות", אך גם מן העובדה שכל ההילולה הזו התרחשה בשיאה של הלחימה בג'נאק קלֶעָה (גליפולי), שם נטבחו אלפים מחבריהם לנשק, ערבים וטורקים. עד מהרה התפשטה הזנות גם אל רחובות העיר העתיקה.⁷⁴

על מנת להמחיש את עומק הניוון החברתי בעיר, מספר אחסאן ביומנו על כמה מורים ידועים מבית-ספר ציבורי בִּקְקֶעָה שנתפסו כשאיֶרְחו פרוצות מקומיות בבית הספר במהלך שעות הלימודים. מושל ירושלים הורה לסלק את שלושת המורים (ביניהם גם איש הִכוּוּנָה דתית בשם יעקוב אלאוזבפי) מתפקידם. אך ראש העיר לשעבר, פידי אלעלמי (שהיה אז חבר הפרלמנט באיסטנבול) התערב

⁷³ ראו ואצף ג'והריה, סלים תמארי ועצאם נצאר, אלקדס אלעת'מאניה פי אלמד'כראת אלג'והריה: אלכתאב אלֶאֶיֶל מן מד'פראת אלמוסיקי ואצף ג'והריה, 17-1904. ביירות: מא'ססת אלדראסאת אלפלסטיניה, 2003.

⁷⁴ "זונות ירושלים חוגגות ביום הכרתו של הסולטאן מוחמד רשאד החמישי", **יומן תורג'מאן**, יום ג', 27 באפריל 1915, עמ' 66-69.

לטובתם, ועונשם הופחת לקנס של 150 גרוש.⁷⁵ אחסאן כתב במחאה
כי

על המורה להיות מתורבת ומנומס בראש ובראשונה, והתנהגותו
ראויה. רק אחר כך עליו להיות מלומד, בעל הבנה בהוראה וחינוך
ילדים קטנים. אבל אנחנו אלחמדללה, מורינו נקיים מתכונות
אלו. לא ידע ולא תרבות. נכון, המורה הוא גבר, ועליו ליהנות
ולספק את תאוותיו החייתיות, אבל עליו לרסן את עצמו בעניינים
נחותים כמו זה. ואם הוא לא מסוגל, היה עליו להימנע מלהכניס
את היצאניות לתוך הכיתות מול הילדים הקטנים, שלומדים
מעשים מגונים במקום מעשים הגונים.⁷⁶

רבות מאלמנות המלחמה העניות בשכונתו של אחסאן וליד שער
דמשק נראו כשהן מוכרות את גופן בעבור חופן פיאסטרים. אחסאן
פגש אותן מדי יום בדרכו לעבודה ליד השער החדש. ערב אחד,
כשהוא ובן-דודו חסן היו בדרכם לארוחת ערב עם סכאכני, פגש
ביצאנית ששוטטה לה ליד ההוספיס האוסטרי.

אמרתי לחסן, "מסכנה האשה הזו, שממתינה לייסורים." הוא ענה
"מה היא יכולה לעשות? היא רוצה לחיות. היא תקבל רבע מגידי
או יותר, להוצאותיה."

מצבן של היצאניות עגום, הן מוכרות את כבודן תמורת מספר
מעות, שהן מקבלות מהפרוצים והמושחתים שהן מבלות איתם,
ונהנות הנאות חייתיות. אכן, מסכנות אלו הן מן האומללות
והעלוכות שבכריות. סבורני, שרוב היצאניות, אם לא כולן, לא
הגיעו לזה אלא מתוך נזקקות, או שהן הפקירו את כבודן לאחד

⁷⁵ "המורים מזמינים יצאניות לחדרי הלימוד"; שם, 12 במאי 1915, עמ' 98.

⁷⁶ שם.

הגברים שהבטיח להן נישואין. ולאחר שעשה בהן כחפצו, עזב אותן לנפשן.⁷⁷

את החמלה שחש כלפי פרוצותיה של ירושלים הביע אחסאן בדברי חמלה כלליים כלפי הנשים המוסלמיות. הוא קרא והתרשם עמוקות מקריאתו של קאסם אמין לשחרור האשה (תחריר אלמראה, 1899) וטען כי נחשלותה של החברה הערבית קשורה להגבלת צעדיהן של נשים. הוא אף קרא להסרתה של הרעלה ומתח חוט מקשר בין המאבק על זכויות האשה לבין המלחמה ברודנות הטורקית של מועצת האיחוד והקדמה. את הדברים הללו כתב בהקשר להחלטה של משרד החינוך לאסור העלאת מחזות דרמטיים בבתי ספר ציבוריים המרמזים לגבורתם של לוחמים ערבים קלאסיים (במקרה הזה היה זה מחזה על טארק בן זיאד, כובש אנדלוסיה).⁷⁸ "אנו סבורים שהיותנו תחת עול תורכיה פוגע בטובתנו, אך האם היא מסוגלת לשנות זאת? אני סבור שלא, אלא אם כן תנהג בנו בצדק ותבטל כל אפליה כפינו, ותנהג בנו כפי שהיא נוהגת בתורכים, שלא כמנהגה עכשיו. כעת היא נוהגת בארצנו כמושבה ממושבותיה, למרות שאין הדבר כך, ואנו שותפיה לשלטון. אבל יבוא יום שנצא מתחת עולה ונהיה עצמאיים, או שנסתפח למצרים. אז היא תראה שהיינו שותפים, והתרנו את חוזה השותפות שהיה בינינו."⁷⁹ הוא מוסיף,

שוחחתי עם חלמי אפנדי על האשה המוסלמית ועל שיפור מצבה. אמרתי לו שכעת צריך ללמד ולחנך אותה, ואז לעזבה לנפשה.

⁷⁷ "פגישה עם יצאנית"; שם, 29 באפריל 1915, עמ' 73-74. מג'ידי היה שווה עשרים פיאסטרים [במקום אחר מועד: 20 גרוש].

⁷⁸ "כאשר רושן ביי משתכר שובתים משרדי הצבא"; שם, 28 באפריל 1915, עמ' 70.

⁷⁹ "החגיגה ושיפור מצב האשה המוסלמית", שם, 28 באפריל 1915, עמ' 71.

אמרתי גם שהחיג'אב הוא שמונע את התקדמותה. אבל אַל לנו להסירו עכשיו בבת אחת, מפני שזה יגרום לה נזק. הדרך העדיפה היא להסירו בהדרגה. דנו בנושא יותר ממחצית השעה. אחר כך אמרתי לו, איך נתקדם אם מחצית מאתנו בורים? איך נחיה אם מחצית מאיברינו משותקים ואינם מועילים עוד בדבר? אם כן עלינו דבר ראשון ללמד אותה... ללמד אותה... ללמד אותה... ורק אחר כך לבקש קדמה.⁸⁰

באביב 1915 ריחפה מעל ירושלים, כמו מעל יתר הפרובינציות הסוריות, תחושה של פורענות מתקרבת. השילוב בין הקטל בשדה הקרב לבין אסונות הטבע יצר תחושה של ריקבון בקרב האוכלוסייה האזרחית. "חינו מאוימים מכל כיוון: מלחמה אירופית ומלחמה עות'מאנית, המחירים מרקיעים שחקים, משבר כלכלי, והארבה תוקף את הארץ מצפון ומדרום. ובנוסף לכל אלה, כעת נפוצות בארצות העות'מאניות מיני מחלות מידבקות. ישמור אותנו האל."⁸¹ בסופו של דבר גם אחסאן, כמו ירושלמים רבים, הגיב לכל הצטברות האסונות הזו באדישות הולכת וגוברת, באפתיה כמעט, תגובה נפוצה בקרב אנשים המבקשים להגן על עצמם מפני גזירת גורל מתקרבת. "אני רגיל שאם נופלת עלי צרה קלה ביותר, איני יכול להירגע. אבל עכשיו כשפגע בי ופגע בציבור מה שפגע, שוב לא אכפת לי. אני חושב שזה לא יכול להיות, אלא מהצטברותן של הצרות. בכל פעם שאני חושב על אחת, אני נזכר באחרת, והשנייה משכיחה את הראשונה, כי היא גדולה ממנה. כך, עד שחולפות בראשי כל הצרות הללו, עד שלא אכפת לי כלום."⁸² כעבור שנה המצב הורע עוד יותר, כשכלל הצרות

80 ש.ם.

81 "הצרות תוקפות בבת אחת – יוקר מחיה, ארבה ומגפות", ש.ם, 9 במאי 1915,

עמ' 93-94.

82 ש.ם.

נוסף גם רעב :

התבואה אזלה. ירושלים לא ראתה ימים מרים וקשים עלינו מימים אלה. מצד אחד האוכל והשתייה, הלחם והחיטה אזלו כליל בימים אלה. עד שהעירייה החלה מחלקת לחם לתושבים ולעניים, אחרי השעות תשע ועשר. אני זוכר שפעם כשהייתי בדרכי מהמנזל לבית בשעה אחת-עשרה, ראיתי את הנשים באות מהמאפיות, ואיני יודע אם הן קיבלו לחם או לא. העירייה חילקה במשך כמה ימים לחם שחור, שלא ראיתי כמותו כל חיי. התושבים היו נלחמים כדי לקבל לחם שכזה, והיו ממתינים עד חצות הלילה. אבל הסוג הזה השתנה, השבח לאללה.⁸³

ככל ששפיות הדמים של המלחמה השתלטה כליל על חיי האנשים, וג'מאל פאשא הסלים את צעדיו כנגד לאומנים ערבים, גברה האיבה לטורקים. עם התעצמות הלחימה בחצי-האי סיני ובסואץ, יותר ויותר מתושבי ירושלים נלקחו לחזית או גויסו בכפייה לגדודי עבודה כדי לבצע עבודות ציבוריות עבור הצבא. בספטמבר 1918 פרסמה הארמיה השלישית פקודה חדשה שאסרה על הצבת חיילים בערי מגוריהם – פקודה שהייתה אמורה להעביר את אחסאן מתפקידו המשרדי לחזית בסואץ. הוא כתב,

אלך אל המדבר? ובשביל מה אלך? אלך להגן על מולדתי? אני אינני עות'מאני אלא בשם בלבד, מפני שהעולם הוא מולדתי. האם אלך למות ברעב ובצמא, או אתעה במדבר ואמות שם? וואלה, אילו ניתנה לי ברירה, והיו אומרים לי, "אם תלך לשם, אחסאן, נכבוש את מצרים," אם כך היה נאמר לי, והייתי בטוח

⁸³ "התבואה אזלה מירושלי", שם, 10 ביולי 1916, עמ' 203-204.

בכך ויודע שלא אתאמץ בכלל, לא הייתי הולך.⁸⁴

הביטוי "אני עות'מאני בשמי בלבד" תלחל כנראה אל אוצר המילים של תורג'מאן מח'ליל אפנדי סכאכני, מורו ורבו, אשר כתב דברים דומים ביומנו הפרטי במהלך המלחמה. "מדוע רוצות הרשויות להגלות אותי מירושלים? אני לא נוצרי, לא בודהיסט, לא מוסלמי, לא יהודי. אני לא רואה בעצמי ערבי, אנגלי, צרפתי, גרמני או טורקי. אני בראש ובראשונה בן המין האנושי."⁸⁵

האידיאלים הנשגבים שמבטא אחסאן ביומנו – כלפי לאומיות, שחרור האשה, צמצום העוני, ובמיוחד ההומניזם האמורפי שלו – נולדו מתוך התמימות שאפיינה אותו לפני המלחמה ולא נבעו משום מחויבות אידיאולוגית – סוציאליסטית, לאומית או דתית. הוא היה משוחרר ממגבלות רעיוניות – גם משום שלא היה לו רקע דתי אדוק אך גם משום שכמו סכאכני וכמו מיכאיל נעימי, בני אותו דור, גם בו פיעמה אמונה נאיבית בתפיסות הומניסטיות, שלא תאריך ימים.

אך שלא כמו במרכז אירופה ובמערבה, שם בישרה המלחמה על עליית המנגנון המדכא של מדינת-הלאום המודרנית, ועל בואו של השחרור החברתי, החזית הסורית-פלסטינית פתחה עולם אחר של אפשרויות עבור החברה הערבית. במקום לטפח בינלאומיות, היא העלתה סוגים חדשים של לאומיות ותאוה להגדרה עצמית לאומית. במקום להביא שחרור חברתי, היא יצרה חוויה חזקה של קידמה, שרק הועצמה לנוכח מכונות המלחמה ועלייתה של חברת ההמונים אשר ערערה את הסולידריות הקהילתית. אבני הבניין של חברה כזו – העיתונות, החינוך הציבורי ותפיסות האזרחות – הלכו והתפתחו באירופה כבר למעלה ממאה שנה. אך חוויית השחרור החברתי

⁸⁴ "אני עות'מאני רק בשם, אך העולם מולדתי", שם, 10 בספטמבר 1915, עמ' 156.

⁸⁵ יומן סכאכני, 2003.

והתהוותה של הזהות הלאומית החדשה נשזרו זו בזו רק מבחינה תיאורטית. כפי שנראה בהמשך, בראשו של החייל הצעיר – ושל יתר בני דורו – הן התקיימו כשני אירועים נפרדים.

גילוי האינטימיות

מקצבי היומיום החדשים היו חוויית הקידמה המרכזית שהביאה עימה המלחמה. כבר ראינו שהמלחמה יצרה תחושה חדשה של זמן (נפרדות) ושל גיאוגרפיה (הביזור של פלסטין בתוך האימפריה); הגדילה את הניידות האנושית באמצעות פיתוחן של מסילות הרכבת והאוטומובילים, הגבירה את המשמעת בעבודת הצבא, וכבשה את הלילה (באמצעות חיבור לחשמל והצבת שומרים ברחובות שמחוץ לחומות העיר). כתוצאה מכך החלו תושבי העיר להתרועע ולבלות בשעות הערב.⁸⁶ ביומנו של אחסאן מוזכרות גיחות יומיומיות אל הגן העירוני מְנִשְׁיָה (כיום גן דניאל) בתחילת רחוב יפו, שם הופיעו תזמורות צבאיות עות'מאניות להנאת הציבור. יעקב יהושע, אביו של הסופר הישראלי א. ב. יהושע, כתב בספרו **ירושלים תמול שלשום**:

סמוך לבית הקפה עמדה סוכת נצרים קטנה עגולה שבה נגנה התזמורת הצבאית יומיים בשבוע בנצוחו של בעל החנות לכלי נגינה המנוח קובלסקי, אשר למד את בני ערב 'לאחוז בתוף ובחליל', ואשר שפמו העבה הטיל מורא ופחד גם על חיילי תורכיה האמיצים והגיבורים.⁸⁷

⁸⁶ Hanssen, "Public Morality and Marginality", 189–95
⁸⁷ יעקב יהושע, **ירושלים תמול שלשום**, חלק ב' (ירושלים: ראובן מס, 1979), עמ' 33–36. אני מודה ליאיר וולך על המידע הזה.

באותה תקופה תיאר גם המוזיקאי ואצף ג'וֹהַרְיָה את מנשיה כמוקד בידור מרכזי בעיר. לאביו, גירגיס, היה זיכיון להפעלת בית-קפה שם, וואצף הופיע בבית-הקפה יחד עם אחיו בנגינת עוּד. המקום זכה לפופולריות במיוחד בקרב חיילים.⁸⁸ בזכות תחושת הניידות החדשה החלו אנשים להרחיב את עבודתם ואת מעגליהם החברתיים אל מעבר לערי מגוריהם. לקראת סוף יומנו, כאשר הוא דן בתוכניות הנישואין שלו, מהרהר אחסאן במציאת בת-זוג מחוץ לירושלים – אפשרות שבני הדור שלפניו לא היו מעלים כלל על דעתם.⁸⁹

בתקופת המלחמה החלו להתפתח גם עיתונים בתפוצה המונית ועולם הספרות הפופולרית. עיתונים הוקראו בקול רם בבתי קפה ציבוריים עבור אנשים שלא ידעו קרוא וכתוב או שידם לא הייתה משגת לקנייתם.⁹⁰ בפלסטין, כמו בסוריה ובמצרים, כבר הייתה כמובן עיתונות יומית, אך המלחמה הגדילה את תפוצת העיתונים בשל הצמא הגובר לחדשות מהחזיתות (עיראק, סואץ והדרדנלים) שבהן הוצבו בני משפחותיהם.

יומנו של אחסאן משקף עיסוק אובססיבי של חייל צעיר בטיפול בגופו ובתחלואיו. בכך הוא ממחיש לנו שוב עד כמה השפיעו עליו לימודיו במכללת דוסתוריה, שהציעה שיעורי אימון גופני כחלק מתוכנית הלימודים העיקרית. גם ברודת אלמעארף של מוחמד צאלח הוצעו שיעורים קדם-צבאיים דומים.⁹¹ סכאכני היה ידוע בין ידידיו במשטר הגופני הקשוח שלו, שכלל מקלחות קרות ואימונים גופניים קפדניים מדי יום, ואחסאן ביקש ללכת בעקבות מורהו בעניין זה. אחד

⁸⁸ ג'והריה, תמארי ונאצר (לעיל הערה 73).

⁸⁹ נישואין אסטרטגיים בין תושבי מחוזות שונים כבר היו קיימים קודם בקרב משפחות סוחרים וממעמד הביניים, אך היו מעבר ליכולותיהם של אזרחים מן השורה.

⁹⁰ Ami Ayalon, *Reading Palestine: Printing and Literacy, 1900–1948* (Austin: University of Texas Press, 2004)

⁹¹ עוודאת (לעיל הערה 58).

התחביבים האהובים על סכאכני היה היאבקות חובבנית, והוא "הדביק" בו רבים מתלמידיו ומחבריו המורים. אחסאן עצמו סבל מהיפוכונדריה קלה, ומדי יום ביומו ערך לעצמו בדיקות לגילוי תסמיני מחלות ואף הביע חשש שיידבק באחת המגיפות שהשתוללו בפלסטין בתקופת המלחמה: מלריה, כולרה וטיפוס. שתי האחרונות גבו את חייהם של רבים מחבריו לנשק וממכריו.

יחסית לעיר עות'מאנית פרובינציאלית, התהדרה ירושלים בשירותים ובמתקנים רפואיים מצוינים. היו בה מרפאות ממשלתיות ובתי-חולים של המיסיון, אשר סיפקו לפלסטינים מבחר גדול של שירותים רפואיים.⁹² שניים מבני-דודיו של אחסאן, חסן וחסיין אלח'אלדי, היו רופאים שסיימו זה עתה את לימודיהם ושירתו כקציני רפואה באזור ירושלים. שכנו, רוסתום אפנדי, היה רוקח והיה לו חלק גדול במשבר שפקד את אחסאן בסוף חייו. רופא אחר, תופיק כנעאן – הדרמטולוג והאתנוגרף הידוע מבית ג'אלה – ניהל את בית-החולים הצבאי בירושלים והיה גם הוא ידיד משפחה. אחסאן השתמש לא פעם בשירותיו כדי להשיג חופשות על רקע רפואי מהצבא (וכנעאן, מסתבר, נענה בשמחה). כשאחסאן גילה יום אחד פריחה באיבר מינו, חסן (בן-דודו) בדק אותו והודיע לו שמדובר ככל הנראה במחלת מין זיהומית (אלד'אא' אלפראנג'י – "המחלה הפרנג'ית"). אחסאן נכנס לפניקה. כשד"ר אלח'אלדי העלה את האפשרות כי הפריחה נגרמה "מקיום יחסים" [עם חיילים], איים אחסאן בהתאבדות. הוא הוטרד במיוחד מהאפשרות שיידבק במחלה אשר תסכן את סיכוייו העתידיים עם ת'וריא, אהובתו ובחירת ליבו. בסופו של דבר הפריחה נעלמה, והשפיות שבה אליו.⁹³

⁹² כאמל אלעסלי, מקדמה פי תאריח' אלטב פי אלקדס (עמאן: מנשוראת אלג'אמעה אל'ארד'ניה, 1994).

⁹³ "הסיפור שלי עם המחלה הפרנג'ית", יומן תורג'מאן, 8 באוקטובר 1915, עמ'

מעדויות ופרשנויות מאותה התקופה עולה כי יחסים הומוסקסואליים היו נוהג רווח בחיל המצב בירושלים, בדומה לכוחות מזוינים בכל רחבי העולם. אחסאן היה המום כשאחד ממפקדיו, קציין אלבני, טיפח חיבה פתאומית כלפיו וחיזר אחריו ללא לאות. הוא כתב ביומנו שהקציין לא חדל לכתוב לו מכתבים שבהם הביע את חיבתו ואת רצונו לשחק בשערו ו"לנשק אותו בין העיניים".⁹⁴ כשאחסאן דחה את חיזוריו, עבר האלבני לאיומים ולהתנהגות פוגענית. הוא החל לבקר את אחסאן בביתו בשעת לילה מאוחרת ואיים להרוג אותו אם לא ייעתר לו. לבסוף, בייאושו, פנה אחסאן למפקדו בפועל, רושן ביי – אלבני גם הוא – והגיש דיווח מהוסס כנגד הקציין הפוגעני. הוא חשש ממעשה נקם של האיש. בנקודה זו מסתיים היומן בפתאומיות. האירוע הזה מטיל צל כבד על הסיבות למותו של תורג'מאן, שכן ממקורות משפחתיים אנו יודעים שאת אחסאן הרג קציין עות'מאני, זמן קצר לפני כניסת חייליו של אלנבי לירושלים, בדצמבר 1917.

יומנו של אחסאן דן באריכות בחיפושיו אחר אהבה. חוויותיו אופייניות לגברים ערבים צעירים בתחילת המאה. יותר ויותר נשים החלו להופיע בפומבי ולהיפגש עם גברים במקום עבודתם ובשכונותיהם. האוריינות והניידות אפשרו לנשים ולגברים להחליף ביניהם מכתבי אהבה ולקיים מפגשים בליווי משגיחים, לעיתים בברכת משפחותיהם. תכתובות רומנטיות מן העשור השני והשלישי של המאה מספרות לנו שהצעירים הושפעו מהרומנים הרומנטיים האירופיים שקראו והחלו לבטא תפיסות חדשות של אהבה ואינטימיות.⁹⁵ צלמים מקצועיים כמו ח'ליל רא'ד וקר'קוריאן העניקו

⁹⁴ "הקציין הארנאוטי מחזר אחריי", שם, 17 באוגוסט 1916, עמ' 207.

⁹⁵ מפלסטין הצלחתי למצוא שלוש תכתובות אוהבים מאותה תקופה: מכתבי אהבה בין ח'ליל סכאכני לבין סולטאנה עבדו, מכתביו של מוסא אלעלמי לאשתו-לעתיד, עאליה ג'אברי מחלב, ומכתביו של אלפונס אלונזו לארוסתו, עפיפה צידאווי.

את שירותיהם לחברים ולזוגות שביקשו לשלוח זה לזה תמונות בחגים. חילופי התמונות הללו הפכו את התצלומים למזכרות שסימלו ידידות וזיכרון של אהובים בתקופות של נסיעות ממושכות. המצלומים התייצבו בתנוחות המרשימות ביותר והתלכשו במיטב מחלצותיהם; רבים מהם לבשו את מדיהם הרשמיים והחיילים אף החזיקו רובה או חרב טקסית.⁹⁶

בניגוד לאינטלקטואלים ממעמד הביניים כמו עלמי, צידאווי וסכאכיני, אחסאן חווה אהבה מהסוג המוגבל והמודחק, משום שמושא חיבתו, ת'וריא, הייתה בלתי מושגת. משפחתה לא הייתה מוכנה לקבל אותו, ככל הנראה משום שהיה חייל סדיר שעתידו אינו טומן בחובו סיכויים רבים להכנסה ראויה. ואם לא די בכך, היא גם עטתה רעלה על פניה, והוא הצליח להגניב בה מבט רק כשהסתתר ליד ביתה בעיר העתיקה וחיכה שתסיר את הרעלה כשנכנסה הביתה. פעם אחת הצטלם והשאיר את תמונתו אצל אחיה, בתקווה שתשיב לו בתמונה משלה. הוא היה מתוסכל מהופעתו של מתחרה על ליבה של ת'וריא – אינטלקטואל שהוא מכנה בשם א"ב, ושהיה מבוסס יותר ממנו מבחינה כלכלית. מן ההקשר עולה מדובר כי בשם קוד לעאדל ג'בר, שהיה בשעתו מרצה במכללת אלצלאחיה וחברו הקרוב של סכאכיני בחוגי הצעאליפ. למזלו של אחסאן, ת'וריא ואמה לא נענו לחיזוריו של א"ב. ובכל זאת, עדיין נותרה בעינה האפשרות המסוכנת שבעלה שוקל מחזרים אחרים. מכל מקום, מאחורי מתקפותיו של תורג'מאן על נטיותיו הפוליטיות הפרו-עות'מאניות של ג'בר הסתתרו כנראה תיעוב אישי וקנאה כלפי חיזוריו אחרי ת'וריא. יחסיו של אחסאן עם ת'וריא, והעובדה שלא הצליח לממש אותם, הפכו סמל לחיפושו אחר חיים נורמליים, חיים שהמלחמה וחיי הצבא

⁹⁶ ראו עצאם נצאר, לקטאת מע'איריה: אלתצויר אלמחלי אלמבקר פי פלסטין, 1948-1850 (לונדון: מא'סט עבד אלמח'סן אלקטאן, 2005).

מנעו ממנו. חלומותיו בחיים היו כרוכים בדרך כלל בבריחה משירות צבאי – לעבור לכפר, להיות חקלאי, ולהקים משפחה עם ת'וריא. תורג'מאן, שכל חייו הבוגרים עברו עליו במלחמה, דמיין את השלום כמרחבים אינסופיים של שלווה שיכולים להתקיים רק בארץ אחרת (בדרך כלל באזוריה הכפריים של שווייץ), חזון שנלקח כמעט בוודאות מבין דפי הרומנים הפופולריים שגמא בעבודתו המשרדית במפקדה. העובדה שת'וריא, אהובתו, הייתה כלואה בביתה ולו לא הייתה כל גישה אליה, הביאה את אחסאן להרהר במצבן של הנשים הערביות והמוסלמיות בכלל. בעיני רוחו, הוא קישר בין העידן החדש שלאחר המלחמה לבין שחרור האשה (שמבחינתו פירושו להוציא אותה לחופשי מן הכלא שבתוך ביתה) והקץ להסתגרותן הפיזית. השאיפה לנורמליות הפכה למשאת נפשם של רוב הגברים הצעירים, חיילים כאזרחים, שחוו את הזוועות הצבאיות של מלחמת העולם הראשונה. בדמיונם הצטייר סוף המלחמה כנקודת המפנה עבור החירויות החדשות שכל כך כמהו להן. הם אף ראו בסופו של העידן העות'מאני את תחילתו של סדר "רציונלי" חדש, שקווי המתאר שלו היו נזילים ושנויים במחלוקת (האם תהיה זו מולדת סורית, ברית מצרית-פלסטינית או פשוט האומה הערבית?). אלא שבניגוד לרבים מבני-תקופתו, אצל אחסאן התבטאה הכמיהה הזו ברצון לראות את צבאו מובס ואת השלטון האימפריאלי "שלו" מתפרק.

המלחמה והרגישויות המודרניסטיות

היומן שבו אני דן כאן מבטא את חוויית המלחמה הסובייקטיבית בשתי רמות – החיפוש אחר זהות לאומית ואישית, וההפנמה של הרגישויות המודרניסטיות. שתי רמות התודעה הללו, שמצטיירות כשיח משולב ממרחק של מאה שנה, נחוו ללא ספק כשתי תופעות נבדלות על ידי תורג'מאן ובני תקופתו, במהלך שנות החורבן של

המלחמה הגדולה. הוא חווה רגישויות מודרניסטיות כמו אינדיבידואליזם אינטימי, אהבה רומנטית, אפשרויות קידום מקצועי, והתרחקות מן המעגל המשפחתי – אם כי לא בהכרח מחסותה של המשפחה – במנותק מדאגתם לפלסטיין ולמצוקה הלאומית שבה היא נתונה. על אף הקשר המבני בין שתי החוויות – אחת מהן היוותה למעשה ההקשר להיווצרות השנייה – התחושה הייתה כי מדובר בשני מאבקים נפרדים. עלייתו של האינדיבידואליזם האוטונומי הייתה תהליך אינטנסיבי ועוצמתי, אך בניגוד למה שאפשר היה לצפות, התחושות הלאומיות (קרי, החוץ-מקומיות) בוטאו בצורה מעורפלת ועמומה.

חשיבות היומן נובעת משתי סיבות. ראשית, הוא נכתב בידי חייל מן השורה שאינו מחויב ללקיחת אחריות רשמית על מעשיו, אלא במובנה הצר ביותר של האחריות האישית; שנית, הוא נכתב בלהט הרגע ולפיכך משקף את שפת תקופתו ואת האירועים כפי שהתרחשו ונחוו באופן בלתי אמצעי בעיני הכותב. לכן היומן גם לא מסונן ולא הועבר הבניה מחדש לאחר מעשה. זאת ועוד, היומן נכתב מראש "למגירה", ומעולם לא אמור היה להתפרסם. למעשה, אחת הסיבות שבגללן הוא נכתב בסתר הייתה מפני הסכנה שהייתה צפויה לאחסאן אם היומן היה מתגלה, לאור תוכנו והביקורת שלו כפי שבאה לידי ביטוי בו.

יומני מלחמה שופכים אור חדש על המציאות האורבנית החדשה במזרח הערבי בשלהי העידן העות'מאני. הרבה יותר ערבים נלחמו, ומתו, בצבא העות'מאני מאשר במרד הערבי, ומידת הזדהותם עם מטרותיו של צבא האימפריה השתנתה מחייל לחייל. רבים מן החיילים הללו לא התביישו להודות כי גויסו שלא מרצונם למלחמה אכזרית, אך רבים אחרים – אם לא רובם – הזדהו עם המדינה העות'מאנית מהרגע שגויסו. הנטיות הפרו-עות'מאניות התחזקו במיוחד לאחר המהפכה החוקתית של 1908, אשר פתחה אופקים

חדשים עבור נתינים ערבים. "אבא שלי יכול היה בקלות להשיג פטור משירות עבור אחי ח'ליל – אם היה מחתן אותו עם תושבת זרה, או טוען שהוא בעל מלאכה," כך כתב קצין נוצרי ירושלמי על חוויית המלחמה של משפחתו, "אך הוא בחר לשלוח אותו לצבא באביב חייו, מתוך מסירות למדינה ולהגנת הארץ."⁹⁷ אך המלחמה, על מחיר הדמים שלה, יצרה מציאות חדשה שקרעה לגזרים את הקונצנוס הזה. בניגוד לחזונו האידיאולוגי של ההיסטוריונים הלאומנים, הדיונים בקרב האוכלוסייה העירונית בנוגע לעתידן של סוריה ופלסטין היו מגוונים מאוד. ניסיונותיו של ג'מאל פאשא ליצור זיקה אסלאמית בקרב האינטלקטואלים (באמצעות מכללת אלצלאחיה וכלים נוספים) ובשורות צבאו לא היו תופעה מבודדת, וזכו לתמיכה אדירה. ניצחונם של הפלגים הערביסטיים הושג לבסוף לא כתוצאה מתסיסה מוצלחת בקרב האוכלוסייה אלא יותר מן הדיכוי הפתאומי (ויש שיאמרו, המיותר) של האינטלקטואלים הלאומנים ותנועותיהם. כשלון המערכה המצרית בסואץ ובבאר שבע יצר גם אוירה של בוגדנות, שהגיעה לשיאה עם הברית בין אנשי החיג'אז לבין הכוחות הבריטיים כנגד העות'מאניים. אך אפילו בשלב הזה שררה עדיין מעט מאוד הסכמה בקרב האינטליגנציה וההנהגה הפוליטית של הסורים והפלסטינים באשר להתפתחויות הרצויות כעת. האזרח הערבי הפשוט היה עמוס ציפיות לשלום ולחזרה לנורמליות, אך תומכי העצמאות הסורית היו רק זרם אחד מני רבים. היו, למשל, כאלה שרצו לראות את פלסטין הופכת לחלק ממדינה מצרית מאוחדת, ואילו רבים אחרים המשיכו להעדיף מערכת עות'מאנית מבוזרת עד שנות המלחמה האחרונות ואף אחריה.

ומעל לכל, מלחמת העולם הראשונה יצרה נתק מן העידן שלפניה. את הנתק הזה היטיב לבטא, עשרות שנים אחרי המלחמה, אחד

97 ג'והריה, תמארי ונצאר (לעיל הערה 73), עמ' 139.

הקצינים העות'מאנים, אונבאשי מהכפר ענבתא שבפלסטין.⁹⁸ הקצין מוחמד עלי עוואד יצא בחיים מן הלחימה בחזיתות סואץ וגליפולי ושב לפלסטין. "נלחמתי באנגלים בגליפולי למען מולדת עות'מאנית שכבר איננה קיימת, ואף על פי כן המשכתי לחיות על אותה אדמה."⁹⁹ יומן המלחמה של אחסאן תורג'מאן לוקח אותנו ל"ארץ אחרת" שאנחנו, עם הרגישויות המודרניות שלנו – מקץ מאה שנים וארבע מלחמות – נתקשה מאוד לזהות. באותה ארץ עות'מאנית, הציונות כמעט ולא הייתה עניין ראוי לציון, העיר הגדירה את גבולות הבריתות והקשרים החברתיים, ואת הגבולות החדשים הגדירו חזיתות הלחימה בדרדנלים, בסואץ ובכות אלעמארה. אלא שהחורבן שהותירה המלחמה גרם לאנשים לפקפק בהנחות היסוד שלהם אודות המשפחה, העבודה והאומה. לנתק היו פנים רבות. בזמן המלחמה עוד התקיימו אפשרויות אמורפיות, אך אז הגיע המנדט וסתם עליהן את הגולל. את ציפיותיו של העם באשר להסדר העתידי הותו כעת גבולות פיזיים חדשים ואופקים פסיכולוגיים שהגדירו מחדש את מרחביה הסוריים והמצריים של האימפריה. העיר כבר לא הייתה עולמם הקהילתי של אזרחיה אלא מרכזה של יחידה גדולה יותר, רשת שחיברה בין ירושלים לבין שכם, חיפה ויפו. הניידות שהציעה המלחמה (גיוס חיילים והעברה כפויה של אזרחים) התחלפה בניידות על בסיס וולונטרי של מסחר, קידום מקצועי וחיפוש אחר עבודה. חלומו המטורף של אחסאן, לחפש אשה מחוץ לעיר, הפך כעת לאפשרות, ואפילו סבירה. אף מלחמה עתידית על פלסטין – והיו הרבה כאלה – לא הותירה חותם שכזה על הארץ. למעשה, מלחמת 1948 – שפירקה את האומה לגורמים, הפיצה את אנשי החוף אל פנים הארץ, ויצרה אומה של גולים – הביאה לגיבושה של תודעה פלסטינית בדלנית.

⁹⁸ אונבאשי: רב אטראי.

⁹⁹ כפי שנמסר לי על ידי נכדו, ד"ר סאמי עוואד, רמאללה, 16 ביולי 2006.